

Erik Helmer Pedersen

Hedesagen under forvandling – II. akt

Forfatteren skildrede i bogen 'Hedesagen under forvandling' fra 1971 Hedeselskabets historie 1914-66 som bind to i selskabets 100-års jubilæumsserie. På opfordring redegøres her for de tanker, der melder sig ved en genlæsning af bogen og dens tilblivelsesproces, set på baggrund af de senere udkomne skildringer af Hedeselskabets aktiviteter. Dengang umuliggjorde et dobbeltsidigt hensyn til stadig igangværende forløb og dalevende personer at gå tættere ind på selskabets nyeste historie. Uden at skrive videre på historien er det dog søgt at vurdere et så betydningsfuldt tema som Landbokommissionens af 1960's betydning for Hedeselskabets fortsatte virksomhed på grundforbedrings- og landvindingsområdet.

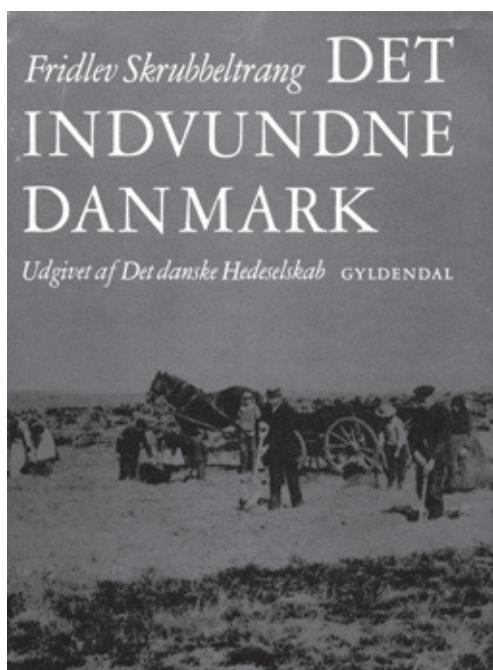
Indledning

I min studietid på Historisk Institut 1958-65 havde jeg ved et par lejligheder vor store landbohistoriker, dr. phil. *Fridlev Skrubbeltrang* (1900-88) som lærer. Jeg fulgte et års tid hans landbohistoriske øvelser over ødegårdsproblemer i 1600-tallet, et tema, han senere behandlede i sammenhæng med sin kritiske bearbejdelse af Henrik Pedersens landbostatistiske hovedværk, *De danske Landbrug 1688*, posthumt udgivet 1928.¹ I denne analyse stiller den skarpsindige og umådeligt indsigtfulde forsker en række spørgsmålstejn ved den hævdvundne opfattelse af 1600-tallets landbohistorie som én stor tilbagegang for dansk landbrug. Tværtimod viser en kildekritisk renselse af det eksisterende talmateriale og det dertil svarende begrebsapparat, at datidens landmænd på tværs af alle ødelæggelser i konsekvens af krige, epidemier og naturkatastrofer var i stand til at genopbygge, ja øge deres gårde og huse både i tal og størrelsesforhold.

Ærgerligt nok har Skrubbeltrang gennem sine minutiøse nuanceringer og de mange forbehold gjort det ekstra svært for sine læsere at tilegne sig disse resultater. Hvis han i stedet havde arbejdet med en begrebsmæssig forenkling af forskningsbilledet i form af en model herfor, ville han have fået flere læsere. Som vi senere skal se, bruger hans ældre kollega, dr. phil. *Hans Jensen* (1890-1945) med godt udbytte netop denne teknik. Dette være ikke ment som en gold kritik af en agtet lærer; i modsætning til en anden af hans elever fra dengang, afdøde Claus Bjørn, værdsætter jeg i høj grad den undervisningsform, Skrubbeltrang brugte.² Havde man tålmodighed nok til følge den noget springske kæde af informationer, der udgik fra hans pen og mund, åbnede der sig efterhånden indsigter af stor rækkevidde.

Dr. Skrubbeltrang, som han i hine tider respektfuldt kaldtes, havde et stort forfatterskab bag sig. Som Claus Bjørns bibliografi i festskriftet til ham viser,³ spænder dette fra artikler og anmeldelser i Højskolebladet over landbohistoriske pionerarbejder til bestillingsværker til forenings- og virksomhedsjubilæer inden for dansk landbrug og folkeliv. I 1950'ernes begyndelse skrev han bl.a. tobindsværket *Den danske husmand*, som simpelthen er hovedværket om den danske landbounderklasse til tider noget hårdt prøvede skæbne. Hans kandidatur til at skrive Det danske Hedeselskabs 100-års historie 1866-1966 var dermed sikret på forhånd, og han indfriele da også forventningerne, da selskabet på Gyldendals Forlag på selve jubilæumsdagen 28. marts 1966 kunne fremlægge første bind af jubilæumsværket med skillelinje ved 1914, *Det indvundne Danmark*.

Over godt 500 sider skildres her i fire hovedafsnit den form for dansk landvinding, som hedens opdyrkning og beplantning er udtryk for, hvad enten den skete før eller efter 1866. I afsnittene *Hedesagens gennembrud* og *Dalgas-perioden* følger vi skridt for skridt selskabets stifter, vejingeniøren og -officeren Enrico Dalgas' virksomhed på tæt hold, klogt rådgivet som han var af to andre

Figur 1. Forsiden af *Det Indvundne Danmark*. Bogen dækker perioden 1866-1914 og udkom i anledning af Hedeselskabets 100 år jubilæum den 28. marts 1966.

Figur 2. Ældre bjergfyrplantage, ukendt sted. Foto udlånt af Hedeselskabet.

hedepionerer, juristen og plantningsforkæmperen Georg Morville og især bestyrelsens første formand, godsejer Ferdinand Mourier-Petersen, Rugård.

Sidste afsnit bærer karakteristisk nok overskriften *Brydningstider 1894-1914*, idet Dalgas' død 16. april 1894 afslørede stor usikkerhed omkring selskabets ledelse og dets virksomhed i det hele taget. I sit afsluttende kapitel *Fortid og fremtid* påpeger Skrubbeltrang da også, at Hedeselskabet trods fortsat statsstøtte næppe længere kunne påregne en så folkelig opbakning som på Dalgas' tid. Lyngsletternes naturgivne, landskabelige værdier kunne ikke længere frit omveksles til forblæste bjergfyrbeplantninger.

Heldigvis havde selskabet i tide taget andre opgaver op såsom mosekultivering og kulturteknisk virksomhed i form af vandstandsregulering og digeanlæg, eksempelvis ved Ribe-marsken. Selskabet var i en vis forstand ved at blive et officielt entreprenørføretagende, der langt hen ad vejen måtte bero sig på at efterkomme bestillingsopgaver, undertiden rejst af selskabets egne eksperter. Fortsat kunne Hedeselskabet dog forvente en selv efter tidens egen målestok rundhåndet statsstøtte, eftersom der i et udpræget landbrugsland som Dan-

mark blæste erhvervets service- og forsøgsorganisationer en gunstig vind. Og Hedeselskabet var trods alt en privat, ikke statslig institution og derved undgik man at tale om subventioner, men om *tilskud*. Ikke desto mindre blev den statslige støtte begrænset en del i det finansielle spareår 1911-12. Desuden begyndte man at efterlyse økonomiske resultater fra det hedeskovbrug, som Dalgas havde stillet så store forhåbninger til, og som lyngens digter, Jeppe Aakjær, ikke for sin død kunne fordrage.

Skrubbeltrang forsøger da også at gendanne fortidens noget stivnede spor i en fremtid, hvor moradset snarere end den faste lyngbund lurer i udmarken. 1920'ernes genopbygning, især i det genvundne land, 1930'ernes arbejdsløshed, krigens dystre parentes og industrialiseringen efter 1945 er de sigtepæle for en fortsat udforskning, som nedrammes i bogens afsluttende linjer. Samfundet havde 1914 fortsat behov for, at Det danske Hedeselskab kunne være den samlende overskrift. Men der antydes ingen folkelig, samlende kraft bag denne fremtidsspejling. Døde den med Dalgas?

Skrubbeltrang havde ikke foræret mig et eksemplar af sin store bog, men da han i de nærmest forudgående år ofte havde omtalt projektet, faldt det mig

Figur 3. Fridlev Skrubbeltrang på sin 75 års fødselsdag. Skrubbeltrang (1900-1988) opvoksede på en gård i Bjergby ved Hjørring. Han var lektor i landbohistorie på Københavns Universitet 1956-1970, og bliver betragtet som en af forrige århundredes vigtigste landbohistorikere. Foto: Nordfoto.

naturligt at spørge til historiens andet bind. Sin vane tro svarede han ikke alt for præcist på nærgående spørgsmål af den art, men lod dog forstå, at sagen voldte ham kvaler. Da vi næste gang mødtes, vendte han imidlertid selv tilbage til det uløste problem med den begrundelse, at han var hårdt presset som underviser. »*Jeg kan ikke for øjeblikket afse tid hertil*«, erklærede han med eftertryk og slog derefter ind på et andet emne.

Jeg var da efter bifagseksamen med efterfølgende pædagogikum på Rødovre Statsskole blevet ansat som adjunkt på Virum Statsskole fra august 1967 at regne og var helt indstillet på en fremtid som gymnasielærer. I *Fynske Årbøger* 1965 havde jeg fået udgivet en øvelsesopgave hos professor Povl Bagge om en protestbevægelse blandt 1890'ernes landmænd, *Agrarbevægelsen*, og under mit bifagsstudium havde jeg skrevet en større opgave om folkeviser, og Skrubbeltrang havde fået et eksemplar af begge bidrag plus naturligvis den lidt ældre ødegårdsafhandling. Han havde da visse muligheder for at vurdere mine mulige emner som skribent.

Da han så ved næste møde gentog sin ærgrelse over ingen vegne at komme med Hedeselskabets moderne historie, fór det ud af munden på mig, nærmest humoristisk ment: »*Jamen De kunne jo lade mig skrive bogen!*«. Jeg blev da ganske paf, da han i største alvor udbød: »*Hvis De virkelig mener det, ville det være mig overmåde kært!*« og trykkede rørt min hånd. Lettere chokeret over min egen dristighed udbad jeg mig lidt betænkningstid, da jeg overhovedet ikke havde skænket opgavens mulige løsning en tanke. Men da jeg skriftligt havde bekræftet tilsagnet, kontaktede Skrubbeltrang i midten af april 1967 Hedeselskabets direktør siden 1959, *Frederik Heick* (1904-1971) og foreslog min kandidatur. En måneds tid senere fik jeg en venlig indbydelse fra direktør Heick om at komme derover for at bese virksomheden, og det tolkede både Skrubbeltrang og jeg som et positivt tegn.

Alligevel hengik der et par måneder, før turen til Viborg kunne komme i stand. Den 10. august mødte jeg i selskab med Skrubbeltrang op på Hedeselskabets hovedkontor på Hjultorvet og blev her præsenteret for dets to administrative nøglepersoner, kontorchef, cand. jur. B. Dalberg-Larsen og overassistent Herdis Otkjær, *Frøken Otkjær* i daglig tale. På første sal residerede direktør Heick, og han gav mig en venlig modtagelse. »*Vi er jo godt vant med historikere*«, forklarede han på sit tilforladelige jyske og prikkede Skrubbeltrang på skulderen. Jeg er ikke helt sikker på, at denne med sin sensible natur skøttede stort på fortrolighed af denne karakter.

Efter en hyggelig frokost på *Salonen* sad Skrubbeltrang og jeg et par timer hos Heick og drøftede det historiske projekt, vi var ved at søsætte, og det formede sig mest som en enetale fra Heicks side. Der blev ikke taget et officielt referat, og ret beset ville det have været en håbløs opgave at fastholde en ho-

Figur 4. Frederik Heick, medlem af Folketinget for Venstre 1945-1959, var Hedeselskabets direktør fra 1959 til 1971. Han døde efter kort tids sygdom, få måneder inden Hedesagen under forvandling blev udgivet. Foto udlånt af Hedeselskabet.

vedlinje i ordvekslingen. Heick underholdt os nærmest med alskens historier fra Hedeselskabets hverdag og lagde ikke skjul på, at fredningsfolkenes angreb på flere af dets projekter, ikke mindst Skjernå-vandløbenes omlægning, voldte ham kvaler. Om min opgave som Skrubbeltrangs afløser ytrede han sig ikke meget. »Det skudsmål, De har fået, giver mig tiltro til, at De kan løse opga-

ven på en god måde«, pointerede han. I forvejen havde jeg via Skrubbeltrang ladet ham forstå, at jeg som min forgænger ikke mente at have faglige forudsætninger for at vurdere den økonomiske og slet ikke nationaløkonomiske betydning af selskabets omfattende virksomhed. »*Det skal De heller ikke*«, sagde Heick, da jeg bragte spørgsmålet på bane. »*Det har vi fået en anden til*«. Derefter trak han en maskinskrevet publikation op fra sin skrivebordsskuffe, lagde den foran sig og bladrede lidt frem og tilbage, hvorved der afslørede en mængde tabeller og kurver. »*Vi ved endnu ikke, hvordan den eventuelt skal publiceres*«, sluttede han og stoppede papiret ned i skuffen igen. Som jeg forstod den lidt spegede situation, havde man som projektets tilsynsførende allieret sig med Poul Milhøj, professor i nationaløkonomi ved Handelshøjskolen i København, men han havde ikke rigtig kunnet acceptere den måde, hvorpå opgaven var søgt løst.

Drøftelsen sluttede med, at jeg i bred almindelighed blev tilsagt samme aflønning og medhjælpssum som i sin tid Skrubbeltrang. På forhånd havde denne rådet mig til at lade Heick spille ud på det punkt og ikke kræve en kontrakt stillet op, da han selv følte sig godt behandlet i den mundtlige aftales noget løsere form. Det skulle i øvrigt senere vise sig, at der rent faktisk forelå en skriftlig kontrakt med Skrubbeltrang. Da Heick desværre døde, før bogen udkom, skulle netop denne formløshed, så typisk for ham, vise sig at være et problem. I realiteten mandede drøftelsen kun ud i én håndfast konklusion: at bogen gerne skulle foreligge i 1970. Om aftenen var vi inviteret til middag hos Heicks, og sjældent har jeg mødt et værtspar, som i den grad udstrålede venlighed og hygge. Heicks fond af historier, især fra det politiske liv, syntes udtømmelig og blev fortalt med et smittende lune.

De næste par dage blev jeg vist rundt i selskabets midtjyske arbejdsfelt, med undtagelse af Skjernåen, af to medarbejdere, som blev mine faste støttepunkter under arbejdet derovre. Den ene var dets tørvespecialist og bibliotekar, konsulent Th. Th. Hove, den anden forsøgsleder, konsulent Axel Krøigaard. Ved at lade dem fortælle løs om stort og småt fik jeg et godt og givende indtryk af selskabets hverdag. I og med, at de begge havde mange år på bagen i selskabets tjeneste, blev historien i deres mund højst nærværende. Deres karakteristika af de fire topledere, de havde tjent under, kunne sammenfattes ret fyndigt: Heick: venlig og imødekommende, men ikke godt nok inde i sagerne; Niels Basse: *ejede* Hedeselskabet og dets ansatte, men kunne altid bane vej; Flensborg: sagligt dygtig, men skoven og Niels Basse spærrede undertiden hans udsyn og endelig Christian Dalgas: styret af I. C. Christensen. Sidstnævnte havde ifølge Krøigaard en nærmest lammende udstråling, som stod i skærende kontrast til personens sjuskede påklædning og let uappetitlige udseende.

Hvorledes gribe opgaven an?

Det spørgsmål stillede jeg mig selv flere gange på vejen hjem i toget, eftersom det kunne synes en uoverkommelig opgave at skildre en så omfattende virksomhed inden for en bogs rammer. Den ville ikke blive mindre end Skrubbeltangs, så meget måtte stå fast. Hove havde allerede ved mit første besøg stuvet en række ældre bøger og artikler om selskabets virksomhed ned i min taske, men ingen af dem egnede sig direkte som forlæg. Mest givende var industrihistorikeren C. Nyrops 50-års jubilæumsskrift fra 1916 *Det danske Hedeselskab 1866-1916*, da hans skildring af *Andet Tidsrum 1894-1916* nok fremhævede den livlige aktivitet på de forskellige arbejdsområder, men samtidig lod forstå, at der savnedes en fast linje i dets ledelse.

Foreløbig samlede jeg materiale, dels ved at læse i *Hedeselskabets Tidsskrift*, dels ved at studere offentligt tilgængeligt materiale om de forskellige arbejdsområder. Som medlem af Landbokommissionen af 1960 havde Heick kraftigt ivret for en fortsat offentlig støtte til såvel grundforbedring som landvinding, men han lagde over for mig ikke skjul på, at der også fra politisk side havde gjort sig andre meninger gældende. »*Husmændene kan ikke længere regne med De Radikale*«, vurderede han.⁴ Inden for den i øvrigt ret sparsomme litteratur om beslægtede emner kunne jeg med skam at melde ikke finde megen inspiration. Andelsbevægelsens mange 25- og 50-års jubilæer havde naturligvis afkastet ikke så få bidrag, og især havde dens egen historiker, cand. polit. A. Axelsen Drejer (1889-1972) brugt pennen flittigt. Han havde indledt sin lange karriere i andelsbevægelsens tjeneste som sekretær for mejeriforeningerne i Aarhus 1917-27, hvorefter han virkede i Andelsudvalget til sin afsked i 1961, blandt andet som redaktør af *Andelsbladet* 1940-59. Så tidligt som i 1920 skrev han sin første jubilæumsbog om *Aarhus og Omegns Mejeriforening*, og i årenes løb blev det til en snes værker af varierende omfang. Mest interessant for mig var hans bog om *Andels-Svineslagterierne i Danmark 1887-1961*, som udkom i 1962. Den var en videreførsel af 50-årsværket fra 1937, eftersom dens enkelte kapitler både rummede en kronologisk fremadskridende fortælling og en tematisk opbygget skildring af andelsvirksomhedens og slagteriindustriens forenede hverdag, et broderskab, som ikke altid gik i spænd sammen.

Axelsen Drejer savner ikke blik for de kritiske øjeblikke i andelsbevægelsens udvikling, men må ud fra sin indforståede holdning til selve dens værdigrundlag se det som sin opgave at nedtone den opståede uenighed og tvedragt. Der står dog mere mellem linjerne, end han hidtil er blevet krediteret for, og i hvert fald er hans forfatterskab såvel som hans redaktørvirksomhed i *Andelsbladet* og lignende publikationer en vigtig del af bevægelsens arbejde på at få den rent kommercielle virksomhed tolket og forstået inden for rammerne af en bredt favnende andelsideologi.

Der fandtes i 1960'erne kun få eksempler på jubilæumsbøger som bestillingsværker, skrevet af danske faghistorikere. Erik Arup publicerede i 1916 *Creditkassen for Landejendomme i Østifterne 1866-1916*, en institution, hvor han havde været ansat i sin studietid, og Hans Jensen føjede 50 års historie til med sin skildring *Creditkassen for Landejendomme i Østifterne 1866-1941*. Sammen med økonomen og politikeren Thorkil Kristensen havde han i 1937 udgivet *Landbosparekassen i Aarhus 1862-1937*, hvor hans pionerstudier over højskolebevægelsens infant terrible, Lars Bjørnbak, rigtig kom til sin ret. Især fascineredes jeg af hans bog om kreditkassen. Så dristigt og enstrenget som en Arup for fulde sejl bygger Hans Jensen sin skildring op omkring ét stort tema: kreditkassens målrettede arbejde på at få indført 5 pct. kasseobligationer for derigennem at hæve kurserne på lavere forrentede serier, og da Indenrigsministeriet den 8. juni 1922 omsider imødekom dens ønske, bæres 5 pct.-skildringen videre frem gennem landbrugskonjunkturernes noget bratte op- og nedgange i 1920'ernes slutning og 1930'ernes begyndelse frem til konverteringsloven af 16. december 1933, der som et vigtigt led i tredivernes kriselovgivning genindsætter 4%-rentefoden i dens historisk givne ret. Det er ikke hele den meddelte historie om kreditkassen 1916-41, men det er Hans Jensens metode og teknik i én sum. En nutidig nærlæsning af hans samlede forfatterskab indicerer dog, at han havde ekstraordinært travlt i 1940-41 og derfor nok har støttet sig vel meget til det oplæg, hans to medarbejdere fra kreditkassen havde fremlagt.⁵

Jeg kendte allerede Hans Jensens tematisk strukturerede forenklingsmetode fra hans disputats fra 1936 *Dansk Jordpolitik 1757-1919*, bd. I, og trods al respekt for Skrubbeltrangs kildekritiske arbejds- og skrivemetode måtte jeg erkende, at Hans Jensens fremgangsmåde virkede nok så tilløkkende og *overkommelig*. I 1950' og 1960'erne nærmede en del historikere sig en samfundsvidenskabelig metodeopfattelse, og heri udgjorde den økonomiske historie en væsentlig del. Selv om jeg hverken dengang eller senere ville bruge den økonomiske teori til entydigt at forklare den historiske udvikling, er det min grundopfattelse, at det menneskelige reaktionsmønster fundamentalt set er økonomisk betinget. Det fandt jeg bekræftet hos Hans Jensen, ikke mindst i disputatsen, da den enevældige regerings holdning til landboreformkomplekset og dets forudsætninger grundlæggende er motiveret af ønsket om at give den tids landbrug de bedste muligheder for at skabe et bedre produktionsresultat.

Skrubbeltrang afviser på ingen måde en økonomisk-historisk forklaringsmodel, men må ud fra sin tilknytning til den grundtvigske højskoletradition prioritere den folkelige og sociale side af reformarbejdet nok så højt, og dermed tolkes der en politisk dimension ind i lovgivningen. Reformerne skal ikke blot tilgodese bondestandens øverste lag, gårdmændene, men også husmændene

længere nede ad rangstien, og dermed må den økonomiske lovgivning modificeres rent socialt, hvilket efter Skrubbeltrangs skøn indvarsler den moderne velfærdsproblematik.

I mine indledende samtaler med ham havde han gjort opmærksom på det store arkiv, den tidligere leder af Hedeselskabets mose- og engafdeling, kulturingeniør *Th. Claudi Westh* (1868-1955) havde efterladt sig, og som Skrubbeltrang allerede havde benyttet i sin fremstilling. I sin skildring lægger Skrubbeltrang ikke skjul på, at Claudi Wesths umådelige ærgerrighed og *bornholmske* temperament tit og ofte besværliggjorde samarbejdet inden for selskabets administrative ledelse, hvortil bidrog, at den forstlige leder af virksomheden, Enrico Dalgas' søn *Christian Dalgas* (1862-1939) langt fra havde faderens format og derfor pukkede alt for kraftigt på sin medfødte status.⁶

Da Christian Dalgas i 1910 blev Hedeselskabets kommitterede og dermed dets direktør uden at have en sådan titel eller en dertil svarende indflydelse, var der lagt op til et bittert opgør mellem den forstlige og kulturtekniske side af selskabets virksomhed. Det harmonerede kun lidet med Skrubbeltrangs historiesyn, hvorefter en folkelig udvikling over en bred front skaber de blivende resultater af social, kulturel og økonomisk natur. Samdrægtighed snarere end tvedragt.

I mit historiesyn, så vagt det på dette tidspunkt måtte være udformet, indgik derimod efter et politologisk mønster de to modelbegreber kriser og kon-

Figur 5. Th. Claudi Westh (1868-1955). Agronom i 1891, leder af Hedeselskabets afdeling for mosekultur- og mergelvæsen fra 1893 til 1918, hvor blev leder af Statens Grundforbedringsvæsen (1918-1922), derefter Landbrugsministeriets konsulent i vandløbssager indtil 1941. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

Figur 6. Christian Dalgas (1862-1939). Forstkandidat 1885 og skovrider i Hedeselskabet fra 1886 og bestyrelsens kommitterede fra 1910. Foto udlånt af Hedeselskabet.

fliktløsning som en integreret del af den historiske proces. Det stod mig derfor straks klart, at uoverensstemmelserne mellem Claudi Westh og Christian Dalgas måtte blive en væsentlig del af den grundlæggende skildring, ikke mindst fordi der blandt de ældre funktionærer i Viborg gik mange rygter herom, mest under omkvædet: Claudi Westh ville ødelægge Hedeselskabet! I efteråret 1967 foretog jeg en interviewrunde blandt disse mellemledere og blev da forundret over, hvor forskelligt man tolkede den stedfundne udvikling og især dens retning ud i fremtiden. De fleste identificerede sig med netop deres afdeling og viede ikke den øvrige virksomhed megen opmærksomhed. Det var et aldrende hedeselskab, jeg dér mødte; alene plantningsafdelingens leder, skovrider B. Steenstrup havde sammen med Axel Krøigaard blik for rækkevidden af de krav, en uvis fremtid i et landbrugsland på vej mod industrisamfundet ville stille til et traditionelt, noget blækpruttelignende foretagende af denne natur.

I Skrubbeltrangs bog kunne man læse, at Claudi Westh også havde politiske ambitioner og havde været opstillet for Det radikale Venstre i Skjernkredsen ved folketingsvalget maj 1906. Han kunne dog ikke klare sig mod kredsens faste repræsentant 1890-92 og 1895-1918, husmand L. P. Ovesen (V), som var

vokset op med de folkelige bevægelser i Vestjylland. I øvrigt var Ovesen nok mindre optaget af Hedeselskabet end et af dets sideskud, opdyrkningselskabet *Hedebruget*, stiftet 1906, der så det som en vigtig opgave at få statskassen til at bevilge tilskud til hedearealernes anvendelse som landbrugsjord.⁷

Der kunne ikke herske tvivl om, at Claudi Westh ville bruge sine politiske forbindelser til at fremme sine interesser inden for Hedeselskabet, ikke bare mosesagen, men hele arbejdet på at bringe jorden i passende kultur, den hidtil ubrugte såvel som den allerede opdyrkede, med ét ord *grundforbedring*. Som Westh så det, skulle kulturarbejdet ikke reserveres landbrugsjorden; den afgørende forudsætning for at få en hedeplantage til at vokse frem var efter hans opfattelse, at jorden først blev grundlæggende kultiveret. Men i skovkanten stod en væbnet Christian Dalgas på vagt, og i sit bagland havde han en stor skare magtfulde højresindede fra land og by, ikke mindst forstander Ludvig Schrøder, Askov. Deres værdiholdninger tilsagde dem at skabe et læhegn som værn mod de ideer af politisk, økonomisk og folkelig natur, som Claudi Westh førte frem som talsmand for den nye radikalisme i dansk politik og åndsliv.

Denne konflikt kunne efter mit bedste skøn ikke omskrives eller harmoniseres. Ud fra en umiddelbar betragtning sejrede Christian Dalgas-linjen i det afsluttende opgør 1920, men prisen var en officøs indflydelse af største rækkevidde. Denne båndlæggelse af selskabets bevægelsesfrihed forstod man imidlertid at vende til egen fordel, da selskabet i såvel 1930'ernes krise som i de efterfølgende krigsår kunne løse en række ekstraordinære opgaver uden at være hæmmet alt for meget af statslig bureaukratisme. I en tid med stor arbejdsløshed kunne Hedeselskabet anvise ekstraordinære beskæftigelsesmuligheder, og det skabte hos socialdemokratiske rigsdagsmænd, typisk valgt i jyske udmarksområder, en udtalt velvilje, som kom selskabet til gode, da det under Niels Basses ledelse gjorde landvindingssagen til det centrale aktivitetsområde og det i en tid, hvor behovet for nye landbrugsarealer ikke uden videre motiverede sig selv. Byfolket gjorde i stigende grad krav på rekreative oplevelser i den uberørte natur.

1960'ernes debat om netop afvejningen af landbrugets og naturfredningens ofte så divergerende interesser i det danske landskab skabte ikke alene et alvorligt eksistensproblem for et opdyrknings- og beplantningsselskab som Hedeselskabet, men måtte også gøre det vanskeligt for en samtidig historiker at balancere mellem de stridende opfattelser. Klassisk historieskrivning er jo i følge teorien principielt objektiv; historikeren stiller nogle videnskabeligt begrundede spørgsmål til sit kildemateriale og former derpå sin tekst som en afvejning af de fremdragne udsagn. En ting er imidlertid teori, en anden virkelighed, også historisk-teoretisk. Ved at løse en bestillingsopgave, som den at skrive Hedeselskabets moderne historie i en konfliktfyldt tid, er der to dybe

Figur 7. Niels Basse (1888-1972). Agronom fra landbohøjskolen i 1910 og derefter ansat i Hedeselskabet i hele sit liv. I 1916 blev han distriktsbestyrer for eng- og moseafdelingen i Viborg, og i 1924 leder for alle eng- og moseafdelingerne. Fra 1943 til 1959 var han direktør for selskabet. Foto udlånt af Hedeselskabet.

grøfter at undgå: den ene blot at gengive selskabets indforståede positive opfattelse af sig selv og sin mission, den anden at bruge sit eventuelle personligt afvigende værdigrundlag til at fremføre en ensidig kritik af selskabets dispositioner i forhold til den danske natur.

Jeg valgte så vidt muligt at skildre objektivt, hvad jeg ud fra kildekritikkens grundsætninger måtte udlede af det benyttede kildemateriale og da nedfældet i en form for kompromis mellem Skrubbeltrangs og Hans Jensens tilgangsvinkler. Min grundholdning var og er da den, at så længe en organisation som Hedeselskabet arbejder på lovens grund og har politisk opbakning til sin virk-

somhed, er det ikke historikerens opgave at kritisere værdigrundlaget, derimod objektivt at skildre, hvorledes selskabet opnår politisk tilslutning til sit arbejde, og hvorledes det omsætter denne accept til konkret arbejde i marken. Hedeselskabet var jo dengang baseret på offentlig støtte og var derfor tvunget til at motivere sin faglige, konkrete virksomhed på en måde, som over længere stræk kunne vinde politisk opbakning eller udtrykt på en anden måde: det måtte bestræbe sig på at fungere rent *selskabspolitisk*. I mine efterfølgende studier over de danske landbrugsorganisationers historie har jeg anlagt samme grundholdning; det har i min disputats fra 1979 om *Landbrugsraadet som erhvervspolitisk toporgan 1919-33* motiveret en kritik af organisationens virksomhed, når ledende personer i visse situationer ikke spillede med rene kort.

Den landbrugspolitiske situation i 1960'ernes slutning

Til forståelse af den politiske situation, Hedeselskabet såvel som mange andre institutioner inden for dansk landbrug da befandt sig i, kunne det nok være nyttigt at trække det erhvervspolitiske billede lidt skarpere op, end det hidtil har været mig muligt. Sagen var jo den, at dansk landbrug efter en mere end 100 års status som det danske hovederhverv var ved at blive overhalet inden om af industrien. Hidtil havde landbrugseksportens absolutte dominans til- sagt politikerne at tage videst mulige hensyn til modererhvervet, og indtil krisen i 1930'erne havde man – med perioden under Den 1. Verdenskrig som en ude fra dikteret undtagelse – bekendt sig til en modificeret frihandelslinje inden for dansk toldpolitik, *landbrugsliberalismen*, som jeg har kaldt den i min disputats. Industrien var dog tilsikret en vis beskyttelse mod konkurrencen udefra, men den var langt fra tilstrækkelig, mente dens ledende folk.

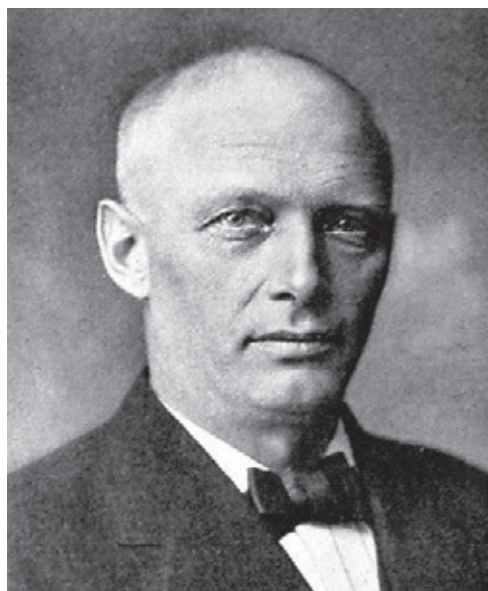
Undervejs havde der inden for det større landbrug rejst sig røster om at beskytte det korndyrkende landbrug, men hensynet til bondelandbrugets fortsat stigende eksport af forædlede landbrugsprodukter vejede langt tungere, når regering og rigsdag skulle fastsætte rammerne for den økonomiske politik. Når gårdmændene fra 1880'erne desuden havde overtaget magten i godsejernes hidtidige magtbastioner, landboforeningerne og samtidig var i færd med at oprette hundredvis af andelsmejerier og andre andelsselskaber, måtte enhver regering med eller uden deltagelse af landbopartiet Venstre tage afgørende hensyn til landbrugets ønsker. Husmændene var naturligvis også engageret i andelsbevægelsen, men valgte fra 1900'ernes begyndelse rent erhvervspolitisk at organisere sig i særlige husmandsforeninger.

Deres politiske repræsentation blev i første række Det radikale Venstre, som brækkede af fra Venstres venstrefløj i 1905. Alliancen eller fornuftsægteskabet mellem de to ulige parter gik da ud på, at husmændene skulle få opbakning til deres krav om en aktiv jordpolitik i form af en statslig begunstiget udstyk-

ningspolitik. Den skulle i første række tilgodese deres ønsker om at få andel i de jordreserver, der lå bundet i de store lensgodser. Omvendt skulle husmændene støtte den radikale politik, som dog kun kunne gennemføres i et tæt samarbejde med Socialdemokratiet, et parti, som mange jyske husmænd i øvrigt betragtede som netop deres ståsted. Og fra den side krævede man en mere industrivenlig og dermed beskæftigelsesfremmende politik, som ikke harmonerede godt med landbrugsliberalismens fortsatte modstand mod toldbeskyttelse, den såkaldte opdragelsestold.

Under Den 1. Verdenskrig med alle dens forsyningstrængsler valgte den radikale mindretalsregering under C. Th. Zahle med bemyndigelse i en særlig undtagelseslov, *Augustloven*, at gennemføre en tvungen omfordeling af landbrugets ekstraordinære salgsindtægter, og det fik en ny topleder inden for landbrugets organisationsverden, landbrugsskoleforstander Thomas Madsen-Mygdal til at undsige den samlede reguleringspolitik. Med en ny toporganisation, *Landbrugsraadet af 1919*, som bastion fik han 1919-20 genindsat sin definition af landbrugsliberalismen som landbrugslandet Danmarks økonomiske grundlov, medens husmandsforeningerne ømmede sig svært efter de knubs, de havde fået af deres egne medlemmer som støttegruppe for en radikal regering.

Da 1930'ernes verdenskrise for alvor havde indhentet dansk eksportlandbrug,

*Figur 8. Thomas Madsen-Mygdal (1876-1943). Uddannet skolelærer og siden agronom. Fra 1908 til 1920 var han forstander på Dalum Landbrugsskole, og i 1920 blev han præsident for Landbrugsraadet af 1919. Først medlem af Det radikale Venstre, men skiftede siden til Venstre. Landbrugsmi-
nister 1920-1924 og stats- og landbrugs-
minister 1926-1929. Foto: Wikimedia
Commons.*

så en ny topleder og nok en landbrugsskoleforstander, H. Hauch, landstingsmand for Venstre, chancen for at opnå en landbrugspolitisk udsoning med Socialdemokratiet, der siden 1929 dannede regering sammen med De Radikale. Først kom Husmandsforeningerne med i Landbrugsraadet, og dernæst regulerede man landbrugseksporten, så et minus på afsætningssiden blev vejret op af ret til at begrænse importen af industrivarer fra lande som England og senere Tyskland. Dermed styrkede man den danske industriproduktion til gavn for beskæftigelsen. Det hele kriselovskompleks rundedes derefter af med Kanslergadenforliget den 30. januar 1933, som i fortsættelse af kriselove fra oktober 1931 og juni 1932 støttede både landbruget og arbejdersiden. Hvad landboforeningerne og husmandsforeningerne kunne blive enige om, blev socialdemokratisk landbrugspolitik. Jordlovgivningen blev dog sat i en slags parentes.

Denne samarbejdslinje fortsattes under Besættelsen og i de første efterkrigsår, selv om kredse inden for såvel fagbevægelsen som Socialdemokratiet gerne så landbrugets mekanisering fremskyndet, hvorved den frigjorte arbejdskraft kunne finde beskæftigelse i industrien eller andre byerhverv, også til gavn rent partipolitisk. Vi skal nok selv bestemme tempoet, erklærede Hauchs efterfølger som Landbrugsraadets præsident, Hans Pinstrup, der tillige var folketingsmand for Venstre. Alligevel tog mekaniseringen og dermed af-

Figur 9. Henrik Andreas Rosenauer Hauch (1876-1957). Medlem af Landstinget for Venstre 1918-1953, Præsident for Landbrugsraadets præsidium 1933-1950 og formand for De samvirkende danske Landboforeninger 1932-1947. Efter krigsudbruddet 1940 blev han minister uden portefølje i den første samlingsregering og var 1950-51 landbrugsminister i regeringen Erik Eriksen. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

vandringen fra landbruget fart i 1950'erne, og selv om landmændene stadig tjente godt et stykke ind i halvtredserne, voldte de nye markedsdannelser i Europa stor bekymring i landbrugskredse, og uroen bredte sig efterhånden til de ellers så radikale husmandsforeninger.

Et nyt generationsskifte i landboforeningernes og dermed Landbrugsraadets top skabte imidlertid forudsætninger for en fornyet udsoning mellem landbruget og Socialdemokratiet. Folketingsmand Anders Andersen, en kommende mand i Venstre, sluttede hen over hovedet på den radikale landbrugsminister Karl Skytte forlig med Socialdemokratiets nye leder, statsminister Viggo Kampmann, hvorved landbruget fik statsstøtte til en nærmere aftalt produktion, medens man ventede på at blive sluset ind i *Fællesmarkedet*, etableret ved Rom-traktaten i 1957, det senere EF/EU. Anders Andersen og hans rådgivere havde for længst indset, at hverken frihandelsområdet *De Syv* fra 1960 eller planer om et intensiveret samarbejde i Norden, NORDEK, tilnærmelsesvis kunne løse landbrugets eksportproblemer. Danske landbrugsvarer kunne i ingen af tilfældene komme frit ind over grænsen.

Klart nok var landbruget og landbrugsproduktionen kommet på henstand i 1960'erne. Alene i årene 1960-66 nedlagdes godt 10% af alle små brug i størrelsesordenen 5-10 hektar, og for erhvervet som helhed var tallet 15%, og afgang forstærkedes fra år til år. Eftersom de unge i stort tal vandrede fra landbruget, var der slet ikke folk nok til at klare generationsskiftet. Før i tiden afgik 7.000 landmænd om året, men et tilsvarende antal unge var da straks klar til at afløse dem. I 1965 meldte der sig imidlertid kun 3.000 under landbrugets faner. Svarende til et fald i tallet på landbrugsejendomme i 1965 og 1966 på 6-7.000 om året holdt et tilsvarende antal landmænd holdt op eller døde, mens ca. 4.000 gik over i andre erhverv. Et par tusind ejendomme blev hvert år overtaget af unge landmænd, og et tilsvarende antal blev overtaget af byfolk. Man frygtede at antallet af nye landmænd ti år senere ville være reduceret til 1.000 om året. Det forringede bytteforhold mellemsalgspriser og driftsudgifter, især forårsaget af en lønstigning på 100%, fik mange landmænd til at dyrke korn eller holde svin, da foderstofudgifterne i denne sektor ikke var steget så stærkt som lønningsudgifterne i mejerisektoren.⁸

Landbokommissionen af 1960

Disse forhold indgik naturligvis også i de overvejelser, Landbokommissionen af 1960 gjorde sig om landbrugets fremtidsmuligheder. Den blev oprettet den 24. februar 1960 af Karl Skytte, landbrugsminister i den kortlivede Viggo Kampmann-regering I, kun tre dage efter regeringens nedsættelse. Overbevist som han var om sit lederskabs iboende fortræffeligheder, gjorde han sig selv til formand ikke alene for kommissionen, men også for dens tre underudvalg om

Figur 10. Karl Skytte (1908-1986). Medlem af Folketinget for Det radikale Venstre og landbrugsminister fra 1957 til 1964 under skiftende socialdemokratiske regeringer. På billedet deltager Skytte i Hedeselskabets årsmøde 1962 ved en udflugt til Drastrup Vig. Foto udlånt af Hedeselskabet.

henholdsvis jordlovgivningen, erhvervsøkonomien i bredeste forstand og landbrugets afsætningsforhold. Da han havde været landbrugsminister i H. C. Hansens trekantregering 1957-60, havde han haft god tid til at forberede sit landbrugspolitiske udspil. Først og fremmest måtte han se at redde husmandsbruget igennem dets alvorlige krise, også af rent partipolitiske grunde, eftersom husmandsforeningernes hårdt prøvede alliance med Det radikale Venstre hen imod 1950'ernes slutning truede med at smuldre bort. Landboforeningernes lokketoner om storstilet landbrugsstøtte og tilslutning til Fællesmarkedet var blevet hørt og forstået af mange husmænd.

Skulle det lykkes at få sammenlagt de mange små brug til større enheder og dermed bryde med radikal jordpolitik gennem mange år, måtte det forberedes godt bag lukkede døre. Her måtte husmandsforeninger og landboforeninger såvel som de politiske partier med særlig interesse for jordlovgivningen tages i ed og lækkes forsvarligt til et tåleligt kompromis, som Karl Skytte på sin side og Anders Andersen på den anden stod som den landbopolitiske garant for. Begge hovedpersoner måtte på forhånd have sikret sig opbakning i de respektive baglande, hvis ikke det skulle komme til åbent opgør i selve folketingssaa-

len. Husmændenes ledere måtte ligeledes have ryggen fri, om de skulle kunne sælge ud af arvesølvet. Det usikre ved denne positionering var imidlertid, om landbrugsmoderniseringen ville fortsætte med stormskridt og derved true med at gøre det klassiske husmandsbrug til en sag for historikere.

Landbokommissionen af 1960 fik ikke færre end 30 medlemmer og blev i juli samme år udvidet med to topledere inden for andelsbevægelsen, som man havde undladt at invitere i første omgang, nemlig slagteriernes formand Johannes Dons Christensen og mejeriernes tilsvarende leder, Christian Speggers, men de figurerede ikke som sådanne, men som en udvidelse af Landbrugsraadets repræsentation. Rådets afgående præsident Hans Pinstrup havde lidt den tort at se andelsbevægelsens topfolk reagere alt for positivt på et afsætningspolitisk modtræk mod Landbrugsrådet, Landbrugets Afsætningsråd af 14. juli 1958, en fælles nyskabelse fra Øernes landbo- og husmandsforeningers side, og derfor havde han nok *glem*t at nævne d' herrer Dons Christensen og Speggers som kandidater til medlemskabet af den nye landbokommission.

Pinstrups afløser, Anders Andersen, må straks ved sin tiltræden have vurderet rent realpolitisk, at det var bedre at have andelsbevægelsens topfolk indenfor end udenfor rent bortset fra, at han i sit stille sind nok var enig med den kritik, der var rejst mod Landbrugsraadets hidtidige indsats i salgsarbejdet. De to andelsfolk betød formentlig også en styrkelse af dens gårdmandsfløj, selv om Dons Christensen ikke altid delte Anders Andersens meninger og slet ikke i spørgsmålet om en eventuel dansk enegang til Fællesmarkedet. I en samtale med mig har Anders Andersen i øvrigt givet udtryk for, at han i første række så kommissionens opgave som den at få skabt større, konkurrencedygtige brug, »når nu vi kommer med i Fællesmarkedet«, tilføjede han.

Figur 11. Anders Andersen (1912-2006). Medlem af Folketinget for Venstre, finansminister 1973-1975, økonomiminister 1978-1979 og 1982-1987. Præsident for Landbrugsrådet og formand for De danske Landboforeninger 1959-1973. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

Jeg har ikke studeret landbokommissionens interne papirer og må derfor i denne forbindelse henholde mig til dens officielle betænkninger. Landbokommissionen udsendte i tiden 1962-71 ikke færre end 10 delbetænkninger. Heraf blev nummer 5-7 kun udsendt i duplikeret skikkelse, om end refereret ganske kort i den 8. betænkning af 1970, som i øvrigt foreslog sammenlægningsgrænsen hævet til 35 hektar. Kommissionens sammensætning ændredes i øvrigt flere gange undervejs. Jordpolitisk faldt det i dens lod at bryde med en næsten 300-årig tradition i dansk landbrugspolitik ved i kommissionens første betænkning fra 1962 at acceptere sammenlægning af små ejendomme på under 5 hektar til 12-17 hektar, en beslutning der blev lov den 16. juni 1962. Til gengæld faldt et parallelt udspil i jordpolitisk henseende, pakken af *jordlove* ved en folkeafstemning den 25. juni 1963. Den ville blandt andet have udvidet statsmagtens beføjelser til at skaffe jord til statshusmandsbrug og til at udvide mulighederne for at frede naturskønne arealer. Husmændene og deres talsmænd måtte da føle jorden skride væk under sig, også fordi radikale økonomer som Kjeld Philip, nu finansminister og dermed vogter af statskassen og Gunnar Thorlund Jepsen både ville reducere landbrugsstøtten som de strukturbevarende love; sidstnævnte med den tilføjelse, at alle brug under 20 hektar slet og ret skulle bortskaffes.⁹

Landbokommissionens medlemsliste kunne næppe forundre nogen i datidens landbrugsdanmark. Formandsvalget var som nævnt givet på forhånd. De repræsenterede grupperinger lod man selv udpege sine repræsentanter: *Syv politikere*, Venstre og Socialdemokraterne fik hver to, mens Det radikale Venstre, Konservative og Retsforbundet fik hver én. I realiteten fik Det radikale Venstre to med formanden Karl Skytte. *Ti organisationsfolk*, Landboforeningerne og Husmandsforeningerne hver med tre, Tolvmandsforeningerne, Landbrugets Arbejdsgiverforening, Arbejdsmandsforbundet og Jordlovsudvalget hver én. *Fem embedsmænd* fra landbrugsorganisationerne og *syv særligt sagkyndige* med eller uden adresseangivelse. Man havde rent glemt at nævne Heicks organisation.

Arbejdsudvalgenes sammensætning kunne derimod vække en vis forundring. I det jordpolitisk centrale udvalg I satte man ikke Venstres og Landboforeningernes trumfkort, Anders Andersen, men forstander Johannes Larsen fra Tune. Anders Andersen blev i stedet henvist, for ikke at sige forvist, til udvalg III om afsætningsspørgsmålet, som aldrig nåede til vejs ende med sine drøftelser. Det løse medlem, Frederik Heick, blev sat ind i arbejdsudvalg II om landbrugets erhvervsøkonomiske forhold. Efter en forudgående drøftelse i dette udvalg nedsatte landbokommissionen den 9. juli 1962 et udvalg, hvis opgave skulle være at »foretage en undersøgelse og almindelig vurdering af afvandringsarbejders rentabilitet«, som det udtryktes. I fire underpunkter blev denne

opgave konkretiseret nærmere, idet udvalget på grundlag af en oversigt over det statsstøttede grundforbedrings- og landvindingsarbejde i bred forstand skulle vurdere dets økonomiske betydning under såkaldte »*vekslende erhvervsøkonomiske vilkår*«. Det nationaløkonomiske aspekt blev passende tilgodeset i form af en tilføjelse hertil, hvor der afkrævedes udvalget udvalgte rentabilitetsberegninger på såvel erhvervsøkonomisk som nationaløkonomisk grundlag. Udvalget skulle dernæst vurdere, om der fortsat var behov for en sådan støttelovgivning, og hvorledes en sådan kunne indpasses »i *landets samlede investeringsprogram*«, blandt andet med tanke på en eventuel kommende tilslutning til Fællesmarkedet. Arbejdet skulle sluttelig munde ud i »*forslag til retningslinier for en revision af grundforbedrings- og landvindingsloven*«, som det hedder på krøllet ministerieldansk.

Heick, nu med korrekt angivelse af tilhørsforhold, blev naturligvis medlem af udvalget. Kommissionens næstformand, departementschef V. Hornslet, Landbrugsministeriet var formand, og fra Landbokommissionen deltog udover Heick professor K. K. Skovgaard fra Landbohøjskolen og ikke færre end seks ekstraordinære medlemmer: forstander for Det Landøkonomiske Driftsbureau Johannes Ridder, Landbohøjskolens vandings- og afvandingseksper, professor H. C. Aslyng, økonomen Poul Milhøj fra Handelshøjskolen i København, ekspeditionsekretær C. Flensborg fra Fiskeriministeriet, kontorchef Christian Lund fra Arbejdsministeriet og professor R. Spärck fra Naturfredningsrådet. Entreprenørsiden var ikke repræsenteret.

Dermed skulle så at sige enhver tænkelig landbrugsinteresse være taget i ed. Ingen kunne dog være i tvivl om, at spørgsmålet om Hedeselskabets fortsatte virksomhed på dets vigtigste arbejdsområde var kædet tæt sammen med udvalgets kommissorium. Som de enkelte medlemmer da var kendt i den interesserede offentlighed, måtte det være givet, at udvalgets solide flertal ikke ville sætte arbejdet helt i stå, men at der givet ville blive sat spørgsmålstejn ved både dets hidtidige finansiering og organisering. Det afgørende vurderingsprincip var som nævnt økonomien i arbejdet, sådan som den kunne dokumenteres ud fra de allerede udførte opgaver. Hverken hensynet til naturfredningen eller til andre erhvervsinteresser skulle behandles særskilt, selv om man gennem udpegningen af Flensborg og Spärck ikke helt havde forvist debatten på forhånd. Den tanke strejfer én, at der kunne foreligge en stiltiende aftale mellem Karl Skytte og Anders Andersen: I får en lempelig lov om husmandsbrugets strukturproblemer og vi en forstående hedekommission.

At en nationaløkonom som Poul Milhøj helst ville kanalisere samfundsinvesteringerne over i andre aktivitetsformer, kunne enhver forvisse sig om ved at læse Nationaløkonomisk Tidsskrift, som han redigerede gennem flere år. Derimod ville Landbohøjskolens repræsentanter samt Johannes Ridder næppe

vende tommelfingeren nedad for driftsmæssige forbedringer som vanding og afvanding, men skulle staten som hidtil yde støtte hertil? Det rejser det spørgsmål, om man i moderne tid var begyndt at opfatte den landøkonomiske lære som en kombination af erhvervsøkonomiske og erhvervs*politiske* synspunkter.

Et hamskifte i dansk landbrugs økonomiske selvforståelse

Landøkonomien i snævrere forstand har jeg aldrig beskæftiget mig dybtgående med. Traditionelt har danske økonomer og historikere opfattet denne retning som landbrugets og dermed Landbohøjskolens erhvervsfaglige anliggende, og selv om jeg under mit studium ikke havde overset de landøkonomiske problemstillinger, var det i første række landbrugsorganisationernes *erhvervspolitiske* udvikling, der fangede mig. Fra en kortlægning af Agrarbevægelsens kortvarige virksomhed til studier over Hedeselskabet og derfra videre til Landbrugsraadet, Danske Slagterier og De danske Landboforeninger går der en lige linje, idet jeg stedse har villet se udviklingens inderste drivkraft som et spændingsforhold mellem den historiske tradition, disse organisationer var en medskabende del af og de realhistoriske muligheder, situationen frembød.¹⁰ De principielle betragtninger over landbrugets erhvervs politik har jeg udover disputatsen først og fremmest fremført i to værker, ét om landboforeningernes organisatoriske virksomhed¹¹ og ét om det 20. århundredes landbrugspolitik som en integreret del af landbrugets historie efter 1914.¹²

Der kan ikke herske tvivl om, at den landøkonomiske debat gennem de sidste 200 år mellem dansk landbrugs teoretikere og praktikere er filtret sammen med de erhvervspolitiske overvejelser, landbrugets ledere har gjort sig om erhvervets rolle i samfundsprocessen. Den rene lære over for en grumset virkelighed kunne man sige. Landbruget har uanset dets erhvervspolitiske magtstilling altid skullet tage skyldigt hensyn til det omgivende samfund, hvor konkurrerende grupper over tid har meldt sig med deres krav og synspunkter, ofte i strid med landbrugets ønsker om fri og uhæmmet produktion på naturens og markedets betingelser. Begrebet statsstøtte eller offentlige investeringer i landbrugets produktionsapparat er en central del af denne dialog mellem statsmagten og det historiske hovederhverv.

Selv om det vil kræve lidt plads, tror jeg, det vil sætte spørgsmålet om statens tilskudspolitik over for Hedeselskabet i et større perspektiv, hvis man trækker et par hovedlinjer op gennem den danske, landøkonomiske debat på europæisk baggrund. Til denne opsummering bruger jeg fortrinsvis et digert værk af den svenske landøkonom Joosep Nou, da hans synspunkter, især for den moderne periode, er dybt præget af mødet med dansk landøkonomis ledende skikkelse i nyere tid, professor K. K. Skovgaard.¹³ Jeg har desuden repe-

Figur 12. Til venstre K. K. Skovgaard (1894-1968). Professor i landbrugsøkonomi ved landbohøjskolen fra 1942 til 1964. Billedet er fra hans 60 års fødselsdag, hvor han overrækkes et festskrift af lic. agro. S. P. Jensen. Foto: Andelsbladet.

teret Skovgaards egne synspunkter i hans korte, men instruktive gennemgang af landøkonomiens indhold og udvikling.¹⁴

Som bekendt indledtes den moderne debat om forholdet mellem landøkonomisk tænkning og landbrugets udvikling med den engelske landbrugspublicist Arthur Youngs bestræbelser på at gøre sine iagttagelser fra omfattende studieture overalt i England til et litterært anliggende og dermed basis for en teoretisk diskussion. Over titusinder af sider har han skildret engelsk landbrugsvirksomhed som tidens mest moderne, idet erhvervet efter hans opfattelse var midt inde i en omfattende landbrugsrevolution. Med *the Norfolk System* med dets skifte mellem korn og bredbladede foderafgrøder som selve kernen gav det bevis for, at man kunne slippe ud af århundreders stilstand, bundet til forældede driftsformer som for eksempel trevangsbruget inden for landsbyfællesskabets snærende bånd. Hans rejsevirksomhed og hans forfatterskab vakte stor opsigt, også på kontinentet, og vor første professor i landøkonomi, Gregers Begtrup, leverede efter en rejse til det youngske England en begejstret skildring heraf.¹⁵

Selv om Young ikke var synderlig påvirket af Adam Smiths frembrydende liberalisme, hviler hans landøkonomiske system helt og holdent på markedsøkonomiske grundsætninger om fri ejendomsret samt fri konkurrence og foretagsomhed. Det samme kan siges om hans tyske efterfølger Albrecht D. Thaer, da han på sit gods Möglin i Mecklenburg indrettede en moderne landbrugs-

Figur 13. Albrecht Thaer (1752-1828). Tysk agronom, der dannede skole inden for europæisk landbrugsforskning i humus-teori og planternes ernæring. Hans kendteste værk er Grundsätze der rationellen Landwirthschaft, der udkom i 1809-1812 og blev oversat til dansk af J. C. Drewsen. Billede: Wikimedia Commons.

skole. Her gav han en kvalificeret undervisning i det emneområde, han kaldte det rationelle landbrug, og der netop tog Arthur Young som sit forbillede om end under den nok så tyske betegnelse *Grundsätze der rationellen Landwirtschaft*, titlen på første bind af hans hovedværk fra 1806, og dermed en sen udløber af oplysningstidens fornuftsdyrkelse. Thaers lære byggede helt på liberalistiske ideer om fri foretagsomhed og ejendomsret på rent markedsøkonomiske vilkår. Han var ikke nyskabende i teoretisk forstand; hans force lå nok så meget i en systematisering af den eksisterende viden, og han savnede blik for den evne til at tilpasse sig de givne forudsætninger, tidligere tiders landmænd havde besiddet. Hans modelbedrift var det store brug, organiseret på forpagtningsvilkår som i Youngs England. I stedet for at udvide landbrugsvirksomheden til dårligere arealer skulle man efter hans opfattelse intensivere dyrkningen af den allerede kultiverede jord.

I Danmark fik han en begejstret tilhænger i papirfabrikanten og landbrugs-pioneren J. C. Drewsen på Strandmøllen ved København. Han var medlem af Landhusholdningsselskabets præsidium 1819-30 og påtog sig her at fordanske Thaers hovedværk til *Albrecht Thaers Grundsætninger for Landoeconomien*, I-IV 1816-19. Da han her som i selskabets tidsskrift *Landoekonomiske Tiden-*
der 1814-25 drog de erhvervspolitiske konsekvenser af Thaers og egne synspunkter ved at foreslå, at de danske bøndergårde blev omdannet til større forpagtningsbedrifter efter engelsk mønster, blev han mødt med en kraftig

modstand, som besegledes ved, at Frederik VI kategorisk afviste enhver tanke om at ændre grundlaget for dansk landbrugspolitik.¹⁶ Det blev normsættende for dansk landbrugsudvikling, idet bondebruget, som følge af en stigende engelsk efterspørgsel fra 1830'erne på danske landbrugsvarer, ikke de mindst i deres forædlede skikkelse, blev fremtidens danske modelbedrift. Gårdejereren blev aldrig farmer.

Inden vi slipper kontakten med Albrecht Thaer, kunne det nok være på sin plads at citere følgende grundsætning i Drewsens fordanskning: »... *Jordens Forbedring og Kultur, dreven saavidt muligt grunder frem for alt Statens Vel, Styrke og Rigdom, og at ethvert andet Hensyn i Statsoeconomien altsaa maa underordnes Producternes vedholdende Forøgelse...*«. ¹⁷ Dermed var det landbrugsliberalistiske tema anslået, som i en dansk sammenhæng hørtes helt frem mod Den 2. Verdenskrig. Thaers system dannede en hel skole af tyske landøkonomer med H. W. Pabst som den, som med sine lærebøger videreførte det bedste i mesterens normdannende regelsæt inklusive den noget bizarre opfattelse, at produktionen af staldgødning var den naturlige forbindelse mellem husdyrbrug og markbrug, i realiteten kvægholdets eneste begrundelse. Derfor krævede systemet ufravigeligt sommerstaldfodring, da det for enhver pris gjaldt om at bevare jordens iboende kraft gennem dens humusindhold. Disse sætninger blev i Drewsens formulering nærmest Landhusholdningsselskabets hyrdebrev, da det gennem de såkaldte *amtsbeskrivelser* 1826-44 søgte at thaerisere dansk landøkonomi, og hvis efterklange tydeligt kan registreres i den tyske indvandrer Edward Tesdorpf's grundlæggende holdning som Landhusholdningsselskabets ledende præsident 1860-88.

De danske bønder holdt imidlertid fast ved de nedarvede og hen ad vejen fornyede traditioner med husdyrholdet som en selvstændig og ofte givtig indtægtskilde, og da det engelske marked hen imod 1860 for alvor begyndte at efterspørge forædlede landbrugsprodukter, i første række smør og æg, måtte de i landøkonomiske principspørgsmål lægge nok så megen vægt på den tyske landbrugskemiker Justus von Liebig's lære om at bibeholde jordens næringsmæssige ligevægt ved at tilføre kunstgødning og i det hele taget vurdere landbrugets driftstekniske problemer som et naturvidenskabeligt arbejdsområde. Det ledte frem til danske foregangsmænd på feltet, såsom husdyrforskeren og lægen V. A. Prosch, mejeripioneren Th. R. Segelcke, fodringsforsøgenes nestor, docent N. J. Fjord, pioneren på forsøgsområdet vedrørende foderroer L. Helweg og mange andre.¹⁸

Derved fremkom der et skisma mellem tysk og dansk opfattelse af landøkonomiens grundsætninger, som ikke blev mindre ved, at de to landes landbrugssystemer økonomisk som politisk gik hver sin vej, da det amerikanske præriekorn fra 1870'erne truede med helt at udkonkurrere nord- og vesteuropæisk

kornlandbrug. Danskerne valgte da helt at omlægge produktionen til animalske landbrugsvarer, medens tyskerne fra 1880'erne radikalt omstemte deres landbrugspolitiske opfattelse fra frikonkurrence til toldbeskyttelse af deres nationale produktion. Deres ledende landøkonom på den tid, A. G. L. von der Goltz indarbejdede da også den nye protektionisme i sine lærebøger, men det er interessant at bemærke, at hans efterfølgere Friedrich Aereboe og J. H. T. Brinkman lige så kraftigt gik ind for, at de tyske landmænd skulle følge det danske eksempel og da i muligt omfang satse på husdyrbruget med en liberal frihandelslinje som ledetråd.

Den tyske form for *agrarpolitik* rummede også krav om økonomisk og politisk støtte fra lovgivningsmagtens side, fordringer som også danske landøkonomer noget tøvende kunne medunderskrive, men de havde her den fordel, at andelsbevægelsens udvikling som en demokratisk anlagt fundering af den almenpolitiske proces i sig selv motiverede en øget statsstøtte til gårdmændenes og husmændenes andelsorganiserede driftsformer, forudsat at man stedse holdt sig inden for de rammer, som hensynet til frihandelen med forædlede landbrugsprodukter satte. Frihandelens kritikere, som også fandtes på vort hovedmarked England, skulle meget nødig kunne påvise, at øget statsstøtte til konsulentvirksomhed, forsøgsvirksomhed, transportforbedringer og så videre i realiteten var en slet maskeret form for massive subsidier. Den almengørelse eller om man vil forædlingsproces, dansk landbrugspolitik undergik i konsekvens af andelsbevægelsens flerstrengede virksomhed, mangler endnu at blive undersøgt til bunds.

De effektive landmænd og de andre

I en tid, hvor et andelsorganiseret landbrug efter landmændenes opfattelse ikke uden videre kan karakteriseres som et profitsøgende, privatkapitalistisk erhverv, kræver det imidlertid ingen særlig motivering at yde statsstøtte til foranstaltninger, som dels kan øge produktiviteten på dårligere jorde, dels kan forbedre og udvide den allerede dyrkede jord. Det fordrede imidlertid, at man rent regnskabsmæssigt kunne dokumentere gårdmands- og husmandslandbrugets aktuelle indtjeningsevne, udtrykt i generelle, økonomiske termer. Her kom den tyske landøkonom W. H. Howards værk fra 1903 *Landwirtschaftliche Buchführung* til at spille en vigtig rolle, fordi han her ud fra praktiske erfaringer præsenterede en brugbar metode til at forene en række individuelle regnskabsresultater til et landsomfattende hele. Det fik også betydning for Danmark, fordi V. E. Maars efterfølger som professor i almindelig landbrugslære ved landbohøjskolen, O. H. Larsen (1875-1955) efter studiebesøg hos blandt andre Friedrich Aereboe i Berlin og Ernst Laur i Zürich fik oprettet Det landøkonomiske Driftsbureau under Den 1. Verdenskrig.¹⁹

Figur 14. Friedrich Aereboe (1865-1942). Tysk landøkonom, fra 1906 var han med enkelte afbrydelser professor i landøkonomi ved landbohøjskolen i Berlin. Relief fra 1931.

Det må her pointeres, at O. H. Larsen mere end nogen anden dansk landøkonom var stærkt påvirket af den allerede nævnte *Ernst Laur* (1871-1964), schweizisk landøkonom og bondepolitiker. Han blev kendt i internationale landbrugskredse ved i 1911 at udgive et større værk om landbrugets driftsøkonomi på regnskabsmæssig baggrund, men havde også leveret flere bidrag til studiet af landbrugets socialøkonomiske indkomst. Gennem hele sin virksomhed, som også indbefattede rollen som sekretær for det schweiziske bondeforbund i Brügg, havde han bestræbt sig på at påvise familiebrugets berettigelse, selv om de økonomiske konjunkturer stundom skulle gå det imod. Selv om han her især tænkte på sine hjemlige bjergbønders udsatte stilling ved stærkt faldende priser på landbrugsvarer, kunne en O. H. Larsen med sin store interesse for husmandsbrugets driftsøkonomi hos Laur finde synspunkter, som kunne forklare og dermed retfærdiggøre den store arbejdsydelse, det mindre familiebrug og dermed det danske husmandsbrug måtte præstere for at få en tilpas stor årsindtægt, noget som i sig selv motiverede en særlig hensyntagen fra det omgivende samfunds side.

Med stigende intensitet opnås voksende rentabilitet, hævdede Laur og med ham O. H. Larsen med brod mod de kritikere, som med udgangspunkt i tyskeren J. H. von Thünens snart århundredgamle forskningsresultater hævdede det aftagende udbyttes jernhårde lov. Det satte efter deres opfattelse en skarpt markeret grænse for landbrugets investeringer i arbejdskraft og kapital. O. H.

Figur 15. Ernst Laur (1871-1964). Schweizisk landøkonom og gennem mange år professor ved landbohøjskolen i Zürich, og desuden sekretær for det schweiziske bondeforbund i Brügg. Foto: ETH-Bibliothek Zürich.

Larsen leverede gennem sit landbrugshistoriske forfatterskab, især sin samling af forelæsninger *Landbrugets Historie og Statistik*, der kom i første udgave 1921, et indirekte forsvar for sine laurske synspunkter.

Ernst Laur blev på mange måder et omstridt navn i dansk landbrugspolitik i 1920'erne. På det tidspunkt gjaldt Thomas Madsen-Mygdals landbrugsliberalisme på andelsvilkår ubetinget som det officielle udtryk herfor, og her var ingen plads til overs for en Laurs kætterske synspunkter på prisdannelse på landbrugsvarer under fornøden hensyntagen til lokale produktionsomkostninger, ligesom i Schweiz! Desuden skulle landbrugseksportører som Danmark og Holland efter Laurs opfattelse ikke uhindret have lov til at drukne markedet med deres abnormt billige produkter. Flere gange i 1920'erne tørnede Madsen-Mygdals og Laurs synspunkter voldsomt sammen i Folkeforbundets regi, hvor alene ordet *toldbeskyttelse* kunne få de danske frihandelsfolk op af stolen. Rent galt gik det, da Laur på Den internationale Landbrugskommissions generalforsamling i Antwerpen august 1930 kort og godt så løsningen på landbrugets internationale afsætningsproblemer i oprettelsen af et fællesmarked og dermed fulgte de signaler, der udgik fra førende amerikanske landbrugsøkonomer om relevante kriseløsninger gennem hensigtsmæssige form for marketing, ja markedspleje i det hele taget.²⁰

Den allerede citerede jubilæumsberetning fra Landøkonomisk Driftsbureau rummer i øvrigt et afsnit III med overskriften *Landbrugets samfundsmæssige*

Betydning, og her lægges der ikke skjul på de fordele, landbrugslandet Danmark har haft og fortsat vil have af sit modererhverv. I mellemkrigstiden har overskudseksporten af landbrugsvarer således dækket 80-90% af merimporten af ikke-agrare varer. Desuden har danske forbrugere under normale forhold haft store fordele ved at kunne købe fødevarer til billige eksportpriser. Det måtte desuden vække til fornøden eftertanke, at dansk landbrug under krigsforhold ikke alene måtte ernære befolkningen, men også gennem sin eksport finansiere importen af livsvigtige tilførsler udefra. Den store landbrugsudstilling på Bellahøj 1938 i 150-året for stavnsbåndets ophævelse havde i øvrigt været et første udtryk for den erkendelse fra landbrugsledelsens side, at man på vej mod en industriel tidsalder kunne gøre bedre brug af landbrugshistoriens og landbotraditionens normgivende rolle. Det havde man med egne øje kunne konstatere i Hitlers Tyskland, hvor landbrugets historiske rolle som nationens fundament, materielt som åndeligt, var blevet behørigt knæsat gennem det tyske Reichsnährstand-system for produktion og afsætning og de dertil sluttende arvegårdslove på basis af Blut und Boden-filosofien.²¹

I sit tidligere nævnte arbejde fra 1956 lagde K. K. Skovgaard dog luft til visse af Ernst Laurs landøkonomiske grundsynspunkter, koncentreret som de var omkring tre temaer: driftsplanlægningen, bedrifternes regnskabsmæssige kontrol og prispolitikken. Det var »en sammenblanding af driftsøkonomi og erhvervspolitik, der senere har vist sig meget uheldig...«, mente han.²² Alligevel måtte han opleve, at en af hans elever, lic. agro. S. P. Jensen, da leder af Landbrugsrådets og Landboforeningernes økonomisk-statistiske sekretariat, ved et seminar i et seminar i Nordens Bondeorganisationers Centralråd efteråret 1967 gjorde sig til talsmand for en erhvervspolitisk løsning af landmandens økonomiske problemer ved at sikre den effektive landmand en rimelig årsindtægt gennem langsigtede produktionsaftaler om nærmere angivne mængder og kvaliteter, alt sammen under Monopoltilsynets kontrol.²³ Desuden skulle andelsbevægelsen kaste nogle af sine overlevede dogmer overbord. Disse synspunkter, som i følge sagens natur ikke kunne ligge langt fra en Anders Andersens opfattelse, rimede godt med den førhen så kætterske Ernst Laurs tanker om indkomstmaksimering som et nyt kriterium for landøkonomisk rationalitet, ja hans grundopfattelse af landbrugets samfundsøkonomiske indkomstdannelse. En anden af Skovgaards elever, Jørgen Skovbæk, sekretariatschef i De danske Landboforeninger 1966-1996, har over for mig bekræftet, at Skovgaard – og med ham Skovbæk – principielt foretrak Friedrich Aereboes landøkonomiske grundopfattelse, liberalistisk stemt som den var, frem for Laurs.

Anders Andersen drog ret hurtigt den politiske konklusion af S. P. Jensens

synspunkter på indtægtsskabelsen ved at fastslå, at kun de effektive i landmændenes kreds skulle fragtes med over i en ny tid. De hjemløse bønder og husmænd måtte enten omskoles til andet arbejde eller komme på støtten.²⁴

Anders Andersen contra Frederik Heick

Heick-udvalget af 1962 må have arbejdet ganske målbevidst og effektivt. Allerede den 22. januar 1964 forelå en delbetænkning om grundforbedring, et resultat af otte møder og i det hele taget en livlig aktivitet i det jordpolitiske år 1963. Efter en ret kort redegørelse for grundforbedringens institutionelle historie som en statsstøttet foretelse gik udvalgets flertal ind for en videreførsel af den eksisterende lovgivning på området, men derefter delte vandene sig. Udvalget ville som helhed fortsat yde statstilskud til arbejdet, dog kun 20 % mod førhen 50 %. Satsen kunne dog forhøjes, hvis der brugtes anviste arbejdsløse til projektet. Restfinansieringen via 12-årige lån i de normale realkreditinstitutioner skulle i følge udvalgets flertal stadig have fortrinsret forud for alle privatretlige hæftelser. Det var dog en betingelse herfor, at den tilsigtede værdiforøgelse *væsentligt* oversteg omkostningerne og garanterede rettidige afdrag på lånet. Desuden skulle arbejdets udførelse tilses af en godkendt sagkyndig, Hedeselskabet! Gik flere lodsejere sammen om et projekt, kunne der desuden bevilges statslån hertil. Et mindretal, økonomerne Skovgaard og Milhøj, ville erstatte fortrinsretten med en statsgaranti på maksimalt 13 år for grundforbedringslån, og de skulle indestå i ejendommen ved et eventuelt ejerskifte. Milhøj afviste dog enhver form for statstilskud. Omvendt ville et mindretal hos flertallet og da med Heick i spidsen inddrage vanding under begrebet grundforbedring. De respektive synspunkter ledte frem til to lovforslag, flertallets med fastholdt, men reduceret tilskud og med absolut fortrin og d'herrer Skovgaard og Milhøjs barberede forslag, ganske vist med tilskud, men med begrænset fortrinsret og uden tilføjelsen til paragraf fem i flertalsforslaget om forpligtelsen til at lade en sagkyndig godkende arbejdet.

Omkring økonomien i grundforbedringen mente udvalget som helhed, at der var ført beviser for, at *»disse arbejder på en hensigtsmæssig måde kan anvendes til at hidføre en gunstig virkning på landbrugsproduktionen«*. Derfor burde staten som hidtil bidrage til dets finansiering, mente alle bortset fra Milhøj, som nok kunne se, at den slags foranstaltninger var til fordel for landbrugets økonomi, men at han ud fra den eksisterende beskæftigelsessituation ikke kunne få øje på de samfundsøkonomiske fordele herved.

På landbokommissionens møde den 12. marts 1964 godkendte dens flertal udvalgsflertallets lovforslag, idet man dog hævdede tilskudssatsen til 25 %. Anders Andersen, og med ham otte ledende organisationsfolk fra landbruget, ville dog yde højere tilskud til større vandløbsreguleringer. Næsten samme kreds

ville endvidere opfatte egen arbejdsindsats som tilskudsberettiget. Det afviste imidlertid et andet mindretal inklusive Heick, som nok tænkte på Hedeselskabets rolle i den sag. Konsulent Kurt Hansen fra Det økonomiske Sekretariat og den socialdemokratiske politiker, forhenværende landbrugsminister Carl Petersen, kunne dog acceptere lovforslaget minus statstilskud, medens Viggo Heegaard fra Arbejdsmandsforbundet krævede brugt anviste arbejdsløse, hvis der skulle ydes tilskud. De to økonomer, Poul Nyboe Andersen og Skovgaard, vendte sig mod fortrinsretten, juristen Tolstrup var enig heri og var imod statstilskud. Syv medlemmer var imod at opfatte vanding som tilskudsberettiget grundforbedring, men blev her imødegået af en repræsentant for Erhvervsrådet for Gartneri og Frugtavl, som havde deltaget i forhandlingerne.

1962-udvalget kunne derefter den 28. oktober 1965 fremlægge sin betænkning om landvinding. Her var samdrægtigheden lidt mere udtalt; alle var enige om, at det forventede merudbytte ved landvinding normalt ville kunne forrente sig, om end det også blev tilkendegivet, at spørgsmålet individuelt måtte vurderes i lyset af andre, nødvendige investeringer. Bortset fra Skovgaard og Milhøj ville man fortsat yde et statstilskud, men kun på en fjerdedel af udgifterne mod førhen halvdelen eller totredjedele. Afdragstiden for landvindingslån skulle fortsat være 20 år. Som *landvinding* ville udvalget forstå vandløbsreguleringer i bred forstand, vandsenkning i søer samt kystsikring og digearbejder efter de herfor gældende love. Landvinding på søterritoriet, det nok så omstridte tema, måtte afvente en særlig lovgivning for hvert enkelt tilfælde.

I betænkningens kapitel IX havde udvalget redegjort nærmere for dets overvejelser om »den samfundsmæssige vurdering af afvandingsarbejder og landvinding på søterritoriet«, som det udtryktes, og dér måttet konstatere, at selv om loven snævert tilsigtede landbrugsproduktionens tarv, synes disse arbejder »at kunne have videre virkninger for andre erhverv og interesser...«. Den efterfølgende dokumentation helliges dog de kontante virkninger i form af øget landbrugsareal til erstatning for afståelse af jord til andre formål, bedre og sikrere dyrkningsbetingelser, medens det om Naturfredningsrådets forsigtigt udtrykte ønske om at få indflydelse på landvindingssagerne bemærkes, at det i så fald kun kunne gælde søterritoriet, hvor staten havde højhedsret, medens de i øvrige tilfælde måtte være de private lodsejere, der håndhævede brugsretten. Fiskerimisteriets hævde af særlige fiskeriinteresser, der skulle kunne komme i klemme ved landvinding, afvises ligeledes. Der kunne tjenes flere penge at drive landbrug end ved at fiske, påpegedes det.

Da sagen kom for i landbokommissionen, var der ret stor enighed om at støtte flertalsindstillingen om fortsat statstilskud til landvinding. Landborettens Flemming Tolstrup gjorde dog opmærksom på, at landvindingsloven ikke tilsikrede de berørte grundejere samme retsbeskyttelse som vandløbsloven af

1949. Et magtfuldt underudvalg eller enkeltmedlem kunne da trumfe en beslutning igennem på tværs af modstand i lodsejerkredse. Fem landbrugsfolk anført af Anders Andersen var utilfreds med at sænke tilskudssatsen og ville have fastslået en lavere rentefod end markedsrenten; seks embedsmænd gik imod tilskud, og en enkelt ønskede som Tolstrup helt loven afskaffet. Viggo Heegaard ville som i spørgsmålet om grundforbedring alene støtte landvinding som beskæftigelse for arbejdsløse.

Figur 16. Slivsø syd for i Haderslev blev tørlagt i 1958 med støtte fra landvindingsloven. I 2004 blev arealet atter sat under vand. Foto udlånt af Hedeselskabet.

Resultatet blev de to love af den 8. juni 1966, Hedeselskabets jubilæumsår, hvor man fastsatte tilskudssatsen til 25 % for såvel grundforbedring som landvinding. I sidstnævnte tilfælde kunne man dog, som Anders Andersen ville det, under nærmere angivne omstændigheder hæve satsen til 50 %. Ingen af partierne og slet ikke de regeringsbærende havde ødslet med de store navne i den sag bortset fra Venstres Peter Larsen, idet man nok havde regnet med en smertefri gang gennem Folketinget. Man havde imidlertid glemt at tage SF ved Morten Lange i ed; ved 1. behandling efterlyste han en klar samfundsmæssig gevinst ved den slags arbejder, og i betænkningen fra udvalget om landvindingsloven fandt han det *»helt uantageligt, at samfundet skal finansiere ødelæggelse af naturværdier for en ofte tvivlsom landbrugsmæssig gevinst...«*.²⁵ Ikke desto mindre blev loven enstemmigt vedtaget om end med den reservation på falderebet, at ingen landbrugsejendom kunne få mere end 15.000 kr. i tilskud de første 5 år, en begrænsning som Venstres, De Konservatives og De Uafhængiges ordførere stærkt beklagede.

Den 25. marts 1970 samledes det hele i en lov om grundforbedring og vandløbsregulering. Nu var den slags tilskudsberettigede arbejder i det store og hele reserveret hidtil udnyttede landbrugsarealer, og statstilskuddet blev begrænset til 25 % af samtlige udgifter. Allerede godkendte arbejder skulle dog gennemføres efter de gamle regler. SF ved Holger Vivike gjorde dog på forskellig vis ophævelser. Landet savnede ikke landbrugsjord og den, der allerede fandtes, forrentede sig dårligt, hævdede han. Med enkelte ændringer, nærmest af redaktionel karakter, vedtoges loven enstemmigt med 129 stemmer. Et forslag om at lade naturfredningsmyndighederne indtræde i afvandingsudvalget blev afvist med den begrundelse, at afvandingsager en lang årrække altid var blevet forelagt Dansk Naturfredningsforening under sagernes indledende behandling.²⁶ Som i 1966 blev afvandingsloven i 1970 fulgt til dørs af en revideret lov om udlån til sammenlægning, supplerende samt oprettelse af mindre jordbrug med mere samt lov om udlån til arbejderboliger på landet.

Et jubilæum og dets efterklange

Frederik Heick kunne på baggrund heraf ikke være utilfreds med de opnåede resultater inden for afvandingsarbejdet, og Det danske Hedeselskabs 100-års jubilæum den 28. marts 1966 blev da også fejret under stor bevågenhed fra massemediernes side. Dr. Skrubbeltrangs indholdsrige jubilæumsværk havde ikke taget glansen af Dalgasmyten om Hedeselskabet som udtryk for folkets iboende genrejsningskraft efter nederlaget i 1864, men nok rensset den for slagge og andre urenheder.

Og i mellemtiden var jeg i al stilhed gået i gang med at udforske Hedeselskabets moderne historie, idet det stod klart, at jeg ikke skulle og for den sags

skyld ikke ville skrive noget dybtloddende om Heick-perioden efter 1959. Det ligger i genrens natur, at man ikke går for tæt ind på endnu ikke afsluttede forløb. Jeg havde også rigeligt at gøre med at få analyseret de forudgående perioder efter 1914, hvortil kom, at jeg fra den 1. februar 1968 var blevet ansat som amanuensis ved et nyoprettet institut under faget historie ved Københavns Universitet, Institut for økonomisk Historie med de to professorer, historikeren Kristof Glamann, min lærer på universitetet og økonomen Svend Aage Hansen, som initiativtagere. Jeg skulle især hellige mig arbejdet på at genetablere et større prishistorisk projekt fra tiden lige efter Den 2. Verdenskrig, studiet af priser og lønninger i Danmark 1660-1800. Desuden stod det hurtigt klart, at der med stillingen var forbundet en del undervisnings- og vejledningsarbejde, så jeg havde i løbet af 1968 og 1969 nok at se til.

Takket være en særdeles god medhjælp fra tre ældre historiestuderendes side fik jeg dog efterhånden dannet mig et overblik over det vigtigste kildemateriale og dets iboende muligheder. Periodiseringen stod ret hurtigt klart for mig. Første afsnit skulle helliges dialogen mellem grundforbedring og hedebeplantning 1913-33 og da bygget op omkring Claudi Wesths storlinede, men fejlslagne forsøg på at gøre grundforbedring og landvinding til en integrerende del af en genskabt *hedesag*, andet afsnit med grænserne 1933-46 skulle handle om Hedeselskabets delvis selvskabte rolle som et officielt bureau til afhjælpning af krise- og krigstidsproblemer, ikke mindst på beskæftigelsesens område, og endelig Hedeselskabet i produktionslandbrugets tjeneste i moderniseringsfasen 1945-59.

I alle tre faser måtte selskabets videreførsel stå i centrum, for Claudi Westh var ikke ene om at stille den diagnose, at hedesagen, forstået som beplantning og skovbrug på de jyske hedearealer, ikke længere fremstod i forklaret skær som et selvmotiverende nationalpatriotisk initiativ, hævet over koldsindige beregninger over udbytte, rentabilitet og lignende. Disse bestræbelser, en regulær overlevelseskamp om man vil, kunne jeg ikke se noget odiøst i; det må være enhver hjælpeorganisations ret at forsøge at overbevise opinionen og især de politiske myndigheder om ens fortsatte nytte og anvendelighed. At kritiske røster om det nyttige i fortsat at støtte et hedeselskab med dybe rødder i en fortidig virkelighed nu blev sekunderet af naturfredningens voksende venskare, måtte i 1960'erne vække dyb bekymring i Hedeselskabets ledelse.

Heick var ikke en kampens natur; til gengæld besad han et særligt talent for at få Hedeselskabets kritikere draget ind i en debat, en dialog, hvor han på den ene side søgte at få modstanderne til at forstå det berettigede i at give de hårdt arbejdende landmænd på dårligt afvandede arealer en hjælpende hånd og på den anden lod skinne igennem, at Hedeselskabet ikke stod fremmed over for tanken om at gå ind i arbejdet på at gøre noget effektivt ved husholdningernes

nok så store *afvandingsproblemer*. Naturen måtte ikke dynges med til industrisamfundets voksende bjerge af affald og veritable springfloder af spildevand, sådan som ingen ringere end N. F. S. Grundtvig allerede havde forudset det i sin samfundspolitiske digtning *Maskeradballet i Danmark* fra 1808. Men kunne Heick mon få opbakning hertil fra sin bestyrelse, for hvis absolutte flertal afvanding i traditionel forstand fortsat stod i naturlig forlængelse af den oprindelige *hedesag*, et kodeord for dyrkningen af den danske kulturjord ud til sidste plovfure?

Ved vore ganske sjældne arbejdsfrokoster på *Messing-Jens* ytrede Heick sig kun indirekte om den slags overvejelser, ja samtalen eller snarere enetalens hovedtema var de folkelige og politiske grundsynspunkter, der stod hans hjerte nærmest. Og det kunne være både oplysende og fornøjeligt for en noget yngre tilhører, da Heick var en god fortæller, der nød at berette om sit liv, eller skulle jeg snarere skrive sit *politiske* liv. Han levede og åndede for politik, og kostelig var hans beretning om dengang, da han med fare for sit liv løb under bommene i Rødebro og derefter sprang på lyntoget mod København og nåede rettidigt nok frem til at kunne være med til at vælte den socialdemokratiske Hans Hedtoft-regering med én stemmes overvægt den 25. oktober 1950.²⁷ Jeg har siden da ikke kunnet befri mig for den tanke, at Heick i virkeligheden håbede på at kunne genoptage den politiske karriere, han havde måttet lægge i mølpose ved udnævnelsen som direktør for Hedeselskabet.

Det var i hvert fald en offentlig hemmelighed på hovedkontoret på Hjultorvet, at han følte sig dybt skuffet ved VKR-regeringens dannelse i slutningen af januar 1968. I de dage, hvor det foregik, instruerede han hovedkontoret særligt nøje om dagens aftaler uden for selskabets mure, »*hvis Poul Hartling skulle ringe*«, præciseredes det. Men Venstres leder og designeret udenrigsminister Poul Hartling ringede ikke og tilbød den post som landbrugsminister, Heick givet havde forhåbninger om at få. I følge Tage Kaarsteds oplysninger fik Anders Andersen posten som landbrugsminister tilbudt, men betakkede sig. Han stilede noget højere i regeringshierarkiet lige som Thomas Madsen-Mygdal i 1913. I stedet foreslog han Peter Larsen fra Otterup-kredsen på Nordfyn.²⁸ Han var medlem af Landbokommissionen af 1960 og af Statens Jordlovsudvalg; desuden havde han haft flere betydningsfulde ordførerskaber for Venstre, ikke mindst under de besværlige jordlovsforhandlinger 1962-63.

På forhånd måtte det anses for givet, at Anders Andersen måtte foretrække den yngre Peter Larsen frem for den aldrende Heick. Anders Andersens kontante og økonomisk-rationelle grundholdning stemte kun dårligt overens med Heicks noget impulsive og lidet systematiske reaktionsmønstre. Dennes venlige og lunerige adfærd, krydret som den var med en udtalt fortællerglæde, kunne imidlertid let forlede folk til at tro, at han var lidt overfladisk og ikke

Figur 17. Hedeselskabet havde fra 1907 hovedkvarter på Hjultorvet i Viborg. Indtil da holdt selskabet til i Århus. Foto udlånt af Hedeselskabet.

besad større evner til at tænke strategisk. Intet kunne være mere forkert. I få ord kunne han give et skarptegnet signalement af mennesker og sagsforhold, han kom i berøring med, parret med en dyb menneskelig indsigt og forståelse på et kristent værdigrundlag. Hans signalement af dr. Skrubbeltang, menneskeligt som fagligt, kunne ingen historiker have gjort anderledes eller bedre.

Hvis Anders Andersen undertiden kan have ønsket sig en nok så gennemarbejdet dagsorden lagt frem for Hedeselskabets bestyrelse end den, Heick præsterede, kunne han og hans kolleger ikke overse, at Heicks runde og venlige personlighed gav ham mulighed for at bilægge eller i hvert nedtone de konflikter, Hedeselskabet i stigende grad blev stedt i som følge af naturvennernes hidsige kritik. Endelig kan det være, at Peter Larsen som landbrugsminister efter Anders Andersens personlige vurdering ville være mere påvirkelig end en Heick, når det kom til hårde forhandlinger om landbrugsstøttens form og indhold.

Set fra mit yderst beskedne hjørne af Hedeselskabets virksomhed var jeg godt tilfreds med, at Heick fortsatte som direktør, fordi han på ingen måde blandede sig i mit arbejde, men omvendt støttede det på alle måder. Det var en travl tid. I årene 1968-69 faldt den egentlige arbejdsperiode, hvor mine medhjælpere og jeg søgte at finde frem til det arkivmateriale, som kunne belyse den generelle problemstilling, og det var da til stor hjælp, at det meste stadig befandt sig i Viborg og derfor ikke var underkastet arkivlovens kassationsbestemmelser. I 1970 begyndte da sammenskrivningen, og efterhånden som den

Figur 18. Knud Sandahl Skov (1922-2005) blev agronom fra landbohøjskolen i 1947 og overtog direktørposten i Hedeselskabet i 1971 efter Heicks pludselige død. Sandahl Skov sad på posten frem til 1986 i en periode, hvor selskabet måtte indskrænke mandskabet betydeligt på grund af vigende statstilskud til grundforbedring. Foto udlånt af Hedeselskabet.

dygtige og yderst påpasselige sekretær, Aase Johansen, forvandlede mine sedler til et rigtigt manuskript, kom der form over skildringen. Den blev efter aftale med Heick læst af kontorchef Dalberg-Larsen og afdelingschef K. Sandahl Skov, selskabets senere direktør, og jeg har ingen erindring om, at det gav anledning til andet end venlige og forekommende bemærkninger. På et tidligt tidspunkt fik manuskriptet uden kommentarer arbejdstitlen *Fra hedesag til samfundssag*, fordi jeg hermed gerne ville signalisere virksomhedens gradvise udvidelse og nu med offentlig repræsentation i bestyrelsen.

I begyndelsen af marts 1971 fik jeg imidlertid et brev fra Heick, som indbød mig til at deltage i middagen efter et bestyrelsesmøde på Hotel d'Angleterre den 30. marts. Årsagen var den, at bestyrelsens formand, godsejer A. Olufsen var utilfreds med nævnte titel, idet den efter hans opfattelse kunne virke noget diskriminerende over for en tidligere periode, hvor de to begreber nærmest skulle være synonyme. Heick sluttede sit brev med at bede mig overveje sagen meget nøje og fremsatte i øvrigt den tanke, at den jo blot kunne hedde *Hedesag og Samfundssag*, efterfulgt af første binds titel *Det indvundne Danmark*.

Jeg mødte følgelig op på d'Angleterre den 30. marts klokken 18, men blev af ekspeditionen anmodet om at vente i vestibulen, forsynet med et glas. Det varede lidt, inden Heick kom ned til mig, og jeg blev lidt paf ved at se den ellers så smilende mand virke så alvorlig med et forpint udtryk i ansigtet. Jeg erindrede da, at han nogle uger tidligere ved et planlægningsmøde på Gyldendal om bogens endelige redaktion ikke var helt i topform. »*Det kan blive nogle hårde drøftelser*«, sagde han uden omsvøb. Dertil svarede jeg, at jeg var forberedt og kunne på hans direkte forespørgsel bekræfte, at jeg havde et par ideer til en anden titel. »*De må hellere være forberedt på at blive mødt med en alvorlig kritik af navnet*«, sagde han, mens vi langsomt gik op ad trappen. Det var tydeligt, at det kneb for ham at klare den slags anstrengelser.

Bestyrelsen sad nu ved kaffen, og jeg blev efter en kort præsentation budt en kop med, hvorefter Heick kort fremlagde problemet under den synsvinkel, at Hedeselskabet var yderst tilfreds med manuskriptet, men at titlen voldte problemer. Selv opfattede han den ikke som stødende, men for at undgå eventuel kritik fra hedeboendernes side var det nok bedre at finde frem til en anden formulering. Næppe var han færdig, før Anders Andersen tog ordet og fremsatte en kraftig formuleret kritik af titlen. Det var efter hans opfattelse helt misvisende at give folk det indtryk, at hedesagen ikke var 100 % identisk med samfundets hele og fulde interesse. Det ville være aldeles malplaceret og hjerteløst, hvis Hedeselskabet lagde navn til noget sådant. Jeg forklarede spagfærdigt, at jeg aldeles ikke havde i sinde at klandre mindet om hedens pionerer, men hovedtemaet i min bog og for så vidt også Skrubbeltrangs første bind var jo netop, at det omgivende samfund ikke uden videre tog hedesagen som noget engang givet og dermed fuldt ud støtteværdigt. Det afviste Anders Andersen prompte og mente i øvrigt, at når jeg nu havde brugt ordet *selskabspolitik* om Hedeselskabets interne overvejelser, var jeg galt afmarcheret.

Godsejer Olufsen og to-tre andre medlemmer gav nu tilslutning til Anders Andersens kritik, men »*vi vil naturligvis ikke rette i Deres bog*«, understregedes det. Jeg kan blive ganske stædig, hvis man træder mig over tærne, så jeg forsøgte nok engang at forsvare mit standpunkt, men det lettede unægtelig på stemningen, da jeg derefter ventilerede et par kompromiser, herunder *Hedesagen under forvandling*. Heick skyndte sig da at fastslå, at her lå nogle muligheder for en heldig løsning. Dermed ebbede debatten ud, men min sidemand, repræsentantskabets formand, godsejer Chr. Mourier-Petersen, greb da hurtigt ud efter cognacflasken og sagde: »*Nu har De sandelig fortjent en hjertestyrking!*« og skænkede mig det største glas cognac, jeg nogensinde har fået. Jeg var godt sulten, da jeg kom hjem til Nærum og kunne berette om mit første møde med Anders Andersen. Mage til politisk råstyrke og ueftergivenhed har jeg aldrig mødt, hverken før eller senere. Jeg har interviewet ham flere gange

siden, men han har aldrig nævnt vort lille mellemværende om titlen på bogen om hedesagens skærmydsler 1914-66. Én ting stod mig helt klart under d'Angleterre-mødet: Hedeselskabets stærke mand var Landboforeningernes Anders Andersen, en naturlig følge af Hedeselskabets sporskifte i 1920-21, hvorved Landboforeningerne med den kommende landbrugsleder Henrik Hauch som talsmand fik et ganske stort ord at skulle have sagt.²⁹

En afsked

I løbet af april 1971 blev de sidste detaljer om bogens titel og redaktion sat på plads, og den 12. maj mødtes direktør Heick på Gyldendal med bogens dygtige tilrettelægger Mogens Poulsen og mig. Heick så på ny træet og forpint ud, og forlod et par gange mødet. Alligevel virkede han inspirerende og gav flere gange udtryk for, at han »og de andre i Viborg« glædede sig til at se bogen i dens endelige udformning. Da han og jeg gik derfra, spurgte han, om vi skulle spise frokost sammen, men det lå i tonefaldet, at han helst ville være fri. Vi sagde da farvel og på snarligt gensyn, og håndtrykket var fast som sædvanligt. Derefter hankede han op i sin tunge mappe og gik langsomt og tungt ned ad Købmagergade. Dagen efter ringede Dalberg-Larsen og fortalte, at Heick var blevet syg efter hjemkomsten og var blevet indlagt med en alvorlig lidelse i maveregionen. Kræften havde desværre bredt sig, og snart stod det klart, at tilfældet var håbløst. I virkeligheden blev mødet på Gyldendal Heicks sidste arbejdsdag. Dalberg-Larsen fortalte senere, at Heick havde taget tilskikkelsen med en stoisk ro og havde oven i købet haft styrke nok til at tage afsked én for én med sin familie og sine nærmeste venner.

Udover den vemod jeg naturligt måtte føle ved, at et fireårigt arbejdsforhold og et personligt bekendtskab skulle slutte på den måde, kastede Heicks død den 16. september 1971 en mørk skygge ind over arbejdet på at gøre bogen færdig. Det viste sig nemlig, at der ikke forelå endelige aftaler om bogens udgivelse, og hvad der var endnu værre dens økonomi. Det lykkedes dog selskabets interimistiske ledelse at finde en løsning på sidstnævnte problem, men Heicks planer om at lægge bogen på bordet ved en større sammenkomst efteråret 1971 »med presse på og det hele«, som han udtrykte det, blev der intet af. Ligeledes gik det med tanken om at lade mig præsentere værket på et større møde med Hedeselskabets medarbejdere. Bestyrelsen var dog så venlig at invitere mig til en afskedsfrokost, hvor formanden, godsejer Olufsen takkede mig for det præsterede arbejde: »Vi er ikke enig med Dem i flere ting, men De gik frisk til sagen trods de store vanskeligheder, der var forbundet hermed, og det siger vi Dem tak for«, sagde han i en kort tale, citeret efter erindringen.

Måske vil folk opfatte disse forfatterkommentarer som småsure og vurdere dem som en slags primadonnanykker. Faktum er imidlertid, at jeg dengang

Anden del af Hedeselskabets historie er nu udkommet

Amanuensis E. Helmer Pedersen

Det danske Hedeselskab har i kommission på Gyldendals Forlag udsendt »Hedesagen under forvandling. Det danske Hedeselskabs historie 1914-1966«, udarbejdet af amanuensis Erik Helmer Pedersen ved Institut for økonomisk historie ved Københavns Universitet. Bogen er en fortsættelse af Fridlev Skrubbeltrangs store værk fra 1966: »Det indvundne Danmark«, der omhandlede selskabets udvikling fra dets stiftelse i 1866 og til tiden omkring 1. verdenskrigs udbrud i 1914.

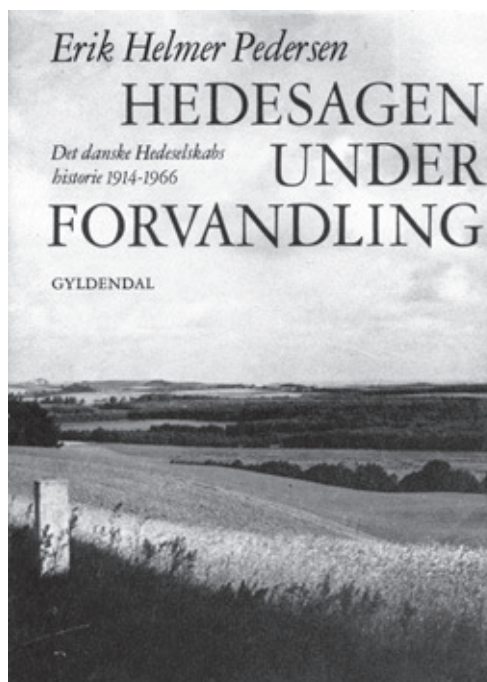
Fælles for begge værker er, at de er udarbejdet på basis af samtidigt kildemateriale, og at forfatterne uden begrænsninger af nogen art har haft adgang til selskabets egne arkiver samt til materiale i privat besiddelse. I den første periode var selskabet i egentlig forstand et »hedeselskab«, der koncentrerede sig om at beplante eller på anden måde udnytte de store hedearealer i hjertet af Jylland med Enrico Mylius Dalgas som sjælen i arbejdet. Herved udøvede Dalgas en virksomhed, der virkede som vejledning og inspiration langt ud over hans død i 1894. På denne baggrund koncentrerer Fridlev Skrubbeltrangs »Det indvundne Danmark« sig naturligt nok om Dalgas' pionerindsats, set på baggrund af tidligere

epokers opdykningsbestrebelse, medens Helmer Pedersens »Hedesagen under forvandling« behandler de vanskeligheder og problemer, der opstod i forbindelse med selskabets omdannelse til serviceorgan for hele det danske jord- og skovbrug, ja for samfundet i videste forstand. At forvandle noget eksisterende er ofte en større kunst end at danne noget nyt; Helmer Pedersens fremstilling viser tydeligt, at det krævede en J. C. Christensens styrke og forhandlingskunst at skabe balance mellem den oprindelige hedesag med dens patriotiske overtoner og den nye tids mindre iøjnefaldende, men nok så betydningsfulde indsats for et rentabelt landbrug på den gamle kulturjord.

Takket være den store billedsamling, som redaktør Harald Skodshøj i særlig grad har været med til at opbygge, er det lykkedes billedredaktøren Th. Th. Hove at forsyne »Hedesagen under forvandling« med et væld af gode og velmotiverede billeder. Dette i forbindelse med bogens smukke og godt tilrettelagte udformning, som bogtilrettelægger Mogens Poulsen ligesom i 1966 har æren for, bevirker, at det store og statelige værk alene ved sin ydre fremtoning vil tiltrække sig opmærksomhed.

Figur 19. Omtalen af »Hedesagen under forvandling« i Hedeselskabets Tidsskrift 1971, nr. 12, s. 266.

Figur 20. Forsiden af *Hedesagen under forvandling*, der dækker perioden 1914-1966. Bogen udkom i 1971 og er anden del af Hedeselskabets 100-års jubilæumsudgivelse.

som nu ser tilbage på årene i Hedeselskabets tjeneste med glæde og tilfredshed, fordi man viste mig den tillid at lade mig skrive bogen helt på eget an- og tilsvær. Skulle jeg have følt debatten om titlen lidt nærgående, måtte jeg senere erkende, at den slags hører naturligt med til en bogs tilblivelsesproces. Holdningen hos forlagschefer og -redaktører kunne da minde ikke så lidt om det, jeg hin martsaften oplevede på d'Angleterre.

Min skildring af *Hedesagen under forvandling* vakte sandt at sige ingen opmærksomhed i bogverdenen efteråret 1971. Den blev naturligvis anmeldt i en del aviser, mest dog i jyske landboaviser, men sjældent blev det til mere end en nøgtern konstatering af, at nu var Hedeselskabets historie omsider færdigskrevet. Enkelte hovedstadsaviser så i bogen en kærkommen anledning til at minde om Hedeselskabets påståede forsyndelser på naturfredningens område, hvorimod bogens indhold ikke syntes at interessere anmelderen synderligt. Den skæbne er min bog dog ikke ene om at lide. Den tanke at skulle læse flere hundrede sider virker på forhånd afskrækkende på avisfolket. Den blev også anmeldt i et par historiske tidsskrifter, og her var modtagelsen generelt venlig stemt, selv om den strenge Jens Holmgaard blandt andet påtalte min påståede

»snakkesalighed«. ³⁰ Min fyldige dækning af et bestemt emneområde har her som andet steds trættet en del læsere, det må jeg erkende. Min begrundelse for at detaljere mine udredninger har altid været, at jeg som arbejdende skribent skyldte de historiske personer en saglig og veldokumenteret redegørelse for resultatet af det ofte så hårde slid, de havde præsteret i deres arbejdsliv, og hvorover der visselig ikke er rejst monumenter.

Jeg kan heller ikke påstå, at bogens modtager, Det danske Hedeselskab, gjorde et stort væsen ud af bogen, hverken da den forelå eller siden hen, selv om den vel stadig har en plads på boghylden i naturbeskyttelseskoncernen Hedeselskabets lokaler. Den historiske forankring har her som andetsteds inden for dansk landbrug og skovbrug ikke den samme, nærmest selvskrevne plads i bevidstheden og meningsdannelsen som førhen.

Figur 21. Føns Vang på Vestfyn. Fjorden blev inddæmmet omkring 1790 af Wedellsborg gods. I forgrunden ses stibordet ved nordre landkanal. Ved fjordmundingen udenfor billedet anlagdes i 1850'erne en udskibningshavn til landbrugsprodukter, og på vejdæmningen over fjorden opførtes én af landets første damppumper til at tørholde arealet om sommeren. Siden fotooptagelsen er vandstanden hævet og det meste af arealet er oversvømmet. Foto: Morten Stenak 2002.

Selv har jeg kun i forbifarten brugt min første, større bog, ja for at være helt ærlig har jeg ikke læst den i sin helhed, siden den blev skrevet. Kolleger har gjort den samme erfaring; når man først har afsluttet et projekt, er det svært for ikke at sige umuligt at komme tilbage til udgangspunktet. Ej heller har bogen fået historikerne til at genoverveje visse passager i den store Danmarks-historie, men i de senere år har der dog vist sig en glædelig interesse for historien om det store grundforbedrings- og landvindingsanliggende, både nationalt og internationalt betragtet. Der er således fremlagt moderne fremstillinger af større tørlægningsarbejder som Kolindsund, Lammefjorden, Rødby fjord, Nordfyn, Vejlerne og Tøndermarsken for blot at nævne nogle få stykker.

Desuden har kulturgeografen og historikeren Morten Stenak publiceret en stor bog *De inddæmmede landskaber – En historisk geografi*, hvor han uden at forfalde til nogen form for snakkesalighed stort set har opsummeret den eksisterende viden om de to hovedtemaer, vurderet i en international sammenhæng.³¹ Det er i ordets egentligste forstand et pionerværk, hvor man på baggrund af en bred *kulturteknisk* redegørelse får de udtørrede naturområder vurderet som kulturmiljøer. Morten Stenak lufter her det interessante synspunkt, at naturen på en måde har generobret en del af det tabte terræn. Et stort net af oprindelige grøfter og kanaler er simpelthen groet til igen og har dermed skabt en hel ny form for *oprindelig* natur. Som på lyngheden er det pokkers svært at genskabe en oprindelig naturtilstand, hvorledes den end skal forstås.

I sin bog fra 2006, en let revideret ph.d.-afhandling fra Aarhus Universitet *Fra landvindingspolitik til naturgenopretningspolitik* har politologen Anders Branth Pedersen villet undersøge, hvorfor der nu ikke længere er politisk opbakning til tidligere tiders bestræbelser på at udvide det danske landbrugsareal gennem udtørring af våde engarealer og lavvandede fjorde og bugter.³² Perioden strækker sig fra 1866, det år Hedeselskabet grundlægges, til dagen af i dag med 1970 som det historiske skelmærke. De første 100 år dominerer det, han betegner som *landvindings-policyen* eller landbrugsinteresserne, derefter følger en 15 år lang overgangsfase, hvor kræfterne brydes og derefter følger *naturgenopretningsfasen*, hvor fritidsinteresserne gradvist vinder terræn på landbrugets bekostning.

Der er med andre ord tale om en langstrakt magtkamp, hvor de implicerede marginalgrupper søger at vinde politisk gehør for deres synspunkter. Anders Branth Pedersen bruger her Skjernåens ud- og indretning efter 1960 som analyseobjekt for magtskiftet: omvendt tolkes et langstrakt, men fejlslaget forsøg på at få havvigen Nærrå Strand på Nordfyn afvandet og lige så mislykkede bestræbelser på at føre den afvandede Søborg Sø i Nordsjælland tilbage til naturtilstanden som en konsekvens af de implicerede gruppers manglende indfly-

delse. De er med Branth Pedersens udtryk at betragte som »dispriviligerede aktører«, der står uden for magtens centrum.

Han kombinerer her en politologisk analysemetode med en empirisk anlagt dokumentation, hvor en abstrakt ahistorisk model for magtudøvelse erstatter en kildekritisk funderet historisering af kildemateriale, kronologi og begivenhedsforløb. Da Hedeselskabets landvindingsarbejde overalt står i centrum for undersøgelsen, er afhandlingen et vigtigt bidrag til selskabets moderne virksomhedshistorie, hvorover der endnu ikke foreligger historiske undersøgelser. Anders Branth Pedersens vigtigste konklusion på det område, han kalder »magten over den danske natur« er da den, at landvindingsnetværket ikke alene har haft solid politisk opbakning i mere end 100 år, men også har forstået at bruge et historisk-patriotisk organ, Statens Landvindingsudvalg af 1940, til yderligere at cementere og fastholde landvindingsmagten ud over den så at sige *naturlige* gyldighedsperiode. Omvendt har fritidsinteresserne succes med at omskabe en passiv anlagt naturfredning til en aktiv naturbeskyttelse, hvor en stadig bredere kreds af naturtyper helt unddrages opdyrkning og udnyttelse. Da man først har fået magten over naturen, søges den oprindelige tilstand genoprettet. De to vidt forskellige former for *policy-netværk* har da det tilfælles, at de begge beror sig på politiske alliancer og ultimativt må ty til immaterielle værdiforestillinger for at nå deres mål.

Miljøjournalisten og -forkæmperen Kjeld Hansens bog fra 2008, *Det tabte Land*, har som undertitel *Den store fortælling om magten over det danske landskab*.³³ Deraf må man slutte, at den danske natur i sin jomfruelige tilstand altid har haft pågående bejlere, hvad enten deres ærinde var at dyrke eller nyde den. Studerer man indholdsfortegnelsen nærmere, viser det sig dog, at Kjeld Hansen i særlig grad har tænkt på den form for voldtægt, Hedeselskabets landvindingsarbejde under ledelse af direktør Niels Basse efter forfatterens opfattelse begik i årene 1940-60 mod naturfrodige arealer ved vore vandløb, søer og kyster. Instrumentet hertil fandt Niels Basse & Co., som af Anders Branth Pedersen påpeget, i Statens Landvindingsudvalg eller rettere: i de ekstraordinære beføjelser, der i farens stund for det danske samfund blev tillagt udvalget, og som ikke blev inddraget efter Besættelsens ophør. Et sådant værk kræver et stort forberedende arbejde, og det er ikke altid foregået ved skrivebordet. Forfatteren har draget land og rige rundt for med egne øjne at besigtige den forvoldte skade. Han har derudover talt med en række personer med indsigt i problematikken, og endelig har han foretaget vidtgående studier i udvalgte kilder og litteratur om emnet. Da hans sigte helt klart er at påvise de skadevirkninger, der gennem landvindingsudvalgets fremfærd er påført den danske natur, er bogen, trods dens rigdom af realoplysninger, snarere at op-

fatte som et partsindlæg end en bredere anlagt skildring af magtkampen mellem landbrug og fritidsinteresser. Selv om Kjeld Hansens meget omfattende skildring næppe vil blive sidste ord i debatten om de danske naturværdiers retsmæssige udnyttelse, forplanter forfatterens harmdirrende og engagerede ordvalg, dramatisk formet i historisk præsens, sig nærmest uimodståeligt til læseren. Her må være stof til mange TV-dramaer.

Efter min opfattelse er det ikke en historikers naturlige opgave, om man så må sige, at stå frem og kaste historievidenskabens beskyttende kåbe over naturen i den eneste, sande form for dernæst at levere en hård kritik af indgreb over for denne, så længe som der er politisk-demokratisk opbakning til en fortsat udnyttelse naturens produktive egenskaber. Noget andet er, om natur- og fredningssagen bliver et lovgivningsanliggende, og hvor landbrugsanvendelsen, hedesagen om man vil, derfor prioriteres lavere eller helt forbydes. Det vil da være første gang i Danmarkshistorien, at det økonomiske hensyn viger for det æstetiske, det rekreative. Den politiske duel herom står jeg som historiker udenfor.

Da såvel Skrubbeltrang som jeg er blevet bebrejdet, at vi ikke har beskæftiget os med de økonomiske konsekvenser, underforstået: af påstået negativ karakter, af Hedeselskabets virksomhed, finder jeg grund til at præcisere et enkelt, ganske vigtigt punkt. I *Hedesagen under forvandling* drøftes alene Hedeselskabets administrative opbygning og organisatoriske udvikling og kun i begrænset omfang dets virkningshistorie. Sådan lød som tidligere påpeget den stillede opgave i 1967, og det er der grund til at fastholde i en tid, hvor netop de videre konsekvenser af dets virksomhed sættes under lup. Et samfunds investeringer i dets infrastruktur er som regel resultatet af politiske og ikke strengt økonomiske overvejelser. Og Hedeselskabet havde dengang held med at overbevise politikerne om det ønskelige i fortsat at arbejde i landbrugets tjeneste.

Hvis nogen til sidst ville spørge mig på moderne vis, hvorledes jeg selv oplever gensynet med *Hedesagen under forvandling*, må jeg nok svare, at jeg i dag nok ville have skrevet en helt anden bog, om jeg havde haft kræfter og mod nok til opgaven. Jeg ville da nok have prioriteret Hedeselskabets rent institutionelle rolle noget lavere end dengang til fordel for de enkelte arbejdsområders samspil med lignende aktiviteter andetsteds, såsom den mulighed at koble plantningssagen sammen med statsskovvæsenets tilsvarende virksomhed på hedeskovbrugets område. Men opgaven var i 1967 at skrive *Hedeselskabets* historie, og det lå i kortene, at man opfattede dette helt konkret: en skildring af den virksomhed, man havde udøvet på de enkelte arbejdsområder og disses sammenføjning i et administrativt system. Fridlev Skrubbeltrang fandt på sin

side, at jeg nok havde gjort for meget ud af det politiske aspekt på bekostning af det folkelige.

Går man lidt videre i dette forfattermøde med sig selv, kunne man opstille det tankeeksperiment, at jeg havde ønsket at præstere en egentlig analyse af udviklingen efter 1959 og ikke nøjes med den ultrakorte skitse i bogen. Jeg ville da have haft den store fordel at have haft Frederik Heick som kronvidne, men det ville da have krævet et tilbundsgående studie over Landbokommissionens papirer, og det ville man nok have nægtet mig adgang til, da den endnu ikke havde afsluttet sit arbejde. Og uden denne adgang kunne jeg ikke have stillet Heick de rigtige spørgsmål. Selv nu efter en fornyet læsning af kommissionens officielle betænkninger må man ty til tankeeksperimenter for at trænge dybere ind mod sagens kerne.

Alligevel vil jeg med støtte i ovenstående gennemgang hævde, at der fremstår tre hovedskikkelser i dramaet omkring Landbokommissionen af 1960. For det første landbrugsminister Karl Skytte, som forladt af Det radikale Venstres byfolk får givet husmandsbruget nok en chance. Dernæst Anders Andersen, som får fastslået, at fortsat opretholdte bevillinger til afvandingsforetagender ikke er en del af den aktuelle krisestøtte til landbruget, hans og statsministerens fælles aftalegebet, og desuden får knæsat den betragtningsmåde, at da alle medlemmer af Fællesmarkedet på mangfoldige måder støtter og beskytter det nationale landbrug ud over alle grænser, bør 1960'ernes Danmark bestemt ikke holde sig tilbage. Og endelig Frederik Heick, som i forlængelse af sidstnævnte synspunkt får Hedeselskabet fastholdt som en uadskillelig del af det danske landbrugs samlede virksomhed. Dermed går der en lige linje fra Hedekommissionen af 1920 og til Landbokommissionen af 1960 med Heicks forgænger som direktør, Niels Basse, som den person, som mest konsekvent har forfægtet Hedeselskabets rolle som det officløse jordforbedringsinstitut, et foretagende, hvis hovedopgave det var at give udmarkens folk mulighed for at drive deres jord på samme vilkår som indmarkens nok så begunstigede brugere.

Noter

- 1 Fridlev Skrubbeltrang 1971, s. 1ff. I en note på s. 11 har Skrubbeltrang i al korthed refereret en (utrykt) opgave, jeg skrev til ham i den anledning om fynske ødegårdsproblemer i 1660'erne.
- 2 Interview med Claus Bjørn i *Fortid og Nutid*, 2002:3, s. 219ff. Se i øvrigt drøftelsen af Skrubbeltrangs forfatterskab i Erik Helmer Pedersen 1999, s.8ff.
- 3 Claus Bjørn 1970, s. 261 ff.

- 4 Landbokkommissionen af 1960: Anden del. *Om grundforbedring*, 1964.
Landbokkommissionen af 1960: Fjerde del. *Om landvinding m.m.*, 1966.
- 5 Jeg håber i nær fremtid at kunne publicere en analyse af Hans Jensens samlede forfatterskab.
- 6 Fridlev Skrubbeltrang 1966, s. 343ff.
- 7 Fridlev Skrubbeltrang 1966, s. 450ff.
- 8 Holger Gad 1968, s. 193ff.
- 9 Erik Helmer Pedersen 1988, s. 256ff.
- 10 Om traditionsskabelsen i landbrugets verden, se Erik Helmer Pedersen 2008, s. 177ff.
- 11 Erik Helmer Pedersen 1993.
- 12 Erik Helmer Pedersen 1988.
- 13 Joosep Nou 1967.
- 14 K. K. Skovgaard 1956, s. 11ff.
- 15 Gregers Begtrup 1800.
- 16 Hans Jensen 1923, s. 21-37, jfr. Erik Helmer Pedersen 1970, s. 174ff., især s. 178f.
- 17 *Albrecht Thaers Grundsætninger for Landoeconomien* 1816, s. 69
- 18 S. P. Jensen 1988 giver en instruktiv gennemgang.
- 19 O. H. Larsen m.fl. 1943, især afsnit I, s. 7ff.
- 20 Erik Helmer Pedersen 1979, s. 233, 429, 453 og 575.
- 21 Erik Helmer Pedersen, *Bol og By* 1988:1, s. 135ff., især s.144f.
- 22 K. K. Skovgaard 1956, s. 37
- 23 Erik Helmer Pedersen 1988, s. 271f.
- 24 Erik Helmer Pedersen 1988, s. 260
- 25 Folketingsårbog 1966, s.151ff.
- 26 Folketingsårbog 1970, s. 331ff.
- 27 Episoden gengives af Tage Kaarsted 1977, s. 441.
- 28 Tage Kaaarsted 1992, s. 372 resp. 384.
- 29 Erik Helmer Pedersen 1971, s. 192ff.
- 30 Historisk Tidsskrift 1972, s. 282ff.
- 31 Morten Stenak 2005.
- 32 Anders Branth Pedersen 2006.
- 33 Kjeld Hansen 2008.

Litteratur

- Begtrup, Gregers: *Bemærkninger om det engelske Landbrug, samlet paa en Reise i England i Aaret 1797*. 1800.
- Bjørn, Claus: Fridlev Skrubbeltrangs forfatterskab. Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang. *Landbohistorisk studier* 4, 1970, s. 261-279.

- Bjørn, Claus: Et barn af sin tid. Claus Bjørn om Fridlev Skrubbeltrang og dansk landbohistorie. Interview ved Peter Henningsen. *Fortid & Nutid* 2002:3, s. 219-232.
- Folketingsårbog 1965-66, 1966.
- Folketingsårbog 1969-70, 1970.
- Gad, Holger: Den regionale landbrugsudvikling. Egnsudvikling under økonomisk vækst med særligt henblik på udviklingen i Sønderjylland. *Skrifter fra Aarhus Universitets økonomiske institut* nr. 19, 1968.
- Hansen, Kjeld: *Det tabte Land – den store fortælling om magten over det danske landskab*. Gads forlag 2008.
- Historisk Tidsskrift* 12. rk, bd. VI, hæfte 1-2, 1972, s. 282-290
- Jensen, Hans: Jordspørgsmaalet i Danmark for 100 Aar siden. *Dansk Udsyn* 1923, s. 21-37.
- Jensen, S. P: Landbruget 1860-1914 – produktion og teknologi. I Bjørn, Claus (red): *Det danske landbrugs historie 1810-1914*, bd. III, 1988.
- Kaarsted, Tage: *De danske ministerier 1929-1953*. 1977.
- Kaarsted, Tage: *De danske ministerier 1953-1972*. 1992.
- Landbokommisionen af 1960: *Betænkning afgivet af Landbokommisionen af 1960. Anden del. Om grundforbedring*. 1964
- Landbokommisionen af 1960: *Betænkning afgivet af Landbokommisionen af 1960. Fjerde del. Om landvinding m.m.* 1966.
- Larsen, O. H. m.fl.: *25 Aars Undersøgelser over Landbrugets Driftsforhold 1918-43*. 1943.
- Nou, Joosep: *The Development of Agricultural Economics in Europe*, Uppsala 1967.
- Pedersen, Anders Branth: *Fra landvindingspolitik til naturgenopretningspolitik*. Aarhus Universitetsforlag 2006.
- Pedersen, Erik Helmer: *Hedesagen under forvandling*. Gyldendal 1971.
- Pedersen, Erik Helmer: *Landbrugsraadet som erhvervspolitisk toporgan 1919-33*. Studier i de danske landbrusorganisationers historie, 1979.
- Pedersen, Erik Helmer: Det danske landbrugs historie 1914-1988. I Bjørn, Claus (red): *Det danske landbrugs historie 1914-1988*, bd. IV, 1988.
- Pedersen, Erik Helmer: Landbrugsudstillingen på Bellahøj 1938. *Bol og By* 1988:1, s. 135-164.
- Pedersen, Erik Helmer: Landbosamfundet og Danmarkshistorien. I: Pedersen, Erik Helmer & Ehlers, Mette (red): *Landboforeninger i 200 år*, 1993.
- Pedersen, Erik Helmer: Landbrugskrisen 1818-1828. Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang. *Landbohistorisk studier* 4, 1970, s. 174-198.

- Pedersen, Erik Helmer: Arven efter Fridlev Skrubbeltrang. Et bidrag til vor landbo- og landbrugshistoriske debat. *Bol og By* 1999:2, s. 8-43.
- Pedersen, Erik Helmer: En tid lang. Nordjysk udmarksbrug i et landshistorisk perspektiv. *Landmåleren*. Knud Sørensens forfatterskab og dets baggrund, 2008, s. 177-206.
- Skovgaard, K. K.: Landbrugsøkonomiens indhold og udvikling. I: Westermarck, Niels & Hjelm, Lennart (red): *Lantbrukets driftsekonomi*. Stockholm 1956, s. 11-57.
- Skrubbeltrang, Fridlev: *Det indvundne Danmark*. Gyldendal 1966.
- Skrubbeltrang, Fridlev: Studier over gårde, gårdbrugerantal og brugsstørrelser i det 17. århundrede. *Historisk Tidsskrift* 12. rk., bd. V, hæfte 1, 1971, s. 1-54.
- Stenak, Morten: *De inddæmmede Landskaber – En historisk geografi*. Landbohistorisk Selskab 2005.
- Albrecht Thaers Grundsætninger for Landoeconomien I*. Oversat af Drewsen, J. C., 1816.

Forfatter

Erik Helmer Pedersen, født 1932. Uddannet cand. mag. i historie og dansk fra Københavns Universitet 1966. Underviste ét år i gymnasieskolen på Rødovre og Virum statskoler, derefter ansat 1968-2001 som amanuensis, senere lektor ved Institut for økonomisk Historie/Historisk Institut, Københavns Universitet. Blev Dr. phil. i 1979. Har skrevet bøger, artikler og anmeldelser om landbo- og landbrugshistorie, udvandringshistorie og lokalhistorie. Er for tiden engageret i to regionalhistoriske projekter om Englandskrigene 1801-14.

Summary

The Danish Heathland Society was established in 1866 with the aim of putting to practical use, by afforestation or other means of cultivation, the large areas of wild heathland that were still found in Jutland at the time. The society was able to celebrate its 100-year anniversary in 1966, and therefore published the first part of the society's history, with the outbreak of the First World War in 1914 as a natural break point. The book, entitled »Reclaimed Denmark« (*Det indvundne Danmark*), was written by the grand old man of Danish rural history, Dr. Fridlev Skrubbeltrang. As Dr. Skrubbeltrang did not feel up to dealing with the second fifty years, the task was passed on to one of his former students, Erik Helmer Pedersen, who had just been appointed to a temporary lectureship at the Department of Economic History at the University of Copenhagen. This part of the anniversary publication was given the title *Changing Views on the Heathland Issue (Hedesagen under forvandling)*, and was published in 1971.

By 1914, marginal land was no longer as important for farming in Denmark as it had been, and as the Heathland Society had worked with soil improvement of already cultivated land and land reclamation right from its conception in the 1890s, improved utilisation and expansion of the existing farmlands gradually became its main area of concern. After the Second World War, when farmland had to be given up for other uses, the society was ready with a land reclamation plan to replace this lost land. When it reached its 100th anniversary, however, the society had to face the fact that organisations interested in conserving and protecting the environment – in other words the leisure sector – had grown sufficiently in strength to put an end to land reclamation in the true sense of the word. These opposing views were naturally good news for the mass media, and the conservationists camp in particular produced a number of books and articles in which the authors attempted to show the extent of the damage that they claimed the society's overly eager attempts to fulfil its objectives had done to the Danish environment.

This debate gradually dried up, and it is only more recently that people have begun to publish work that attempts to put the issue of soil improvement and reclamation into a wider context, in which the concept *cultural environment* plays a crucial role. The cultural history of the landscape itself became the object of cross-disciplinary systematic research, so that the merely passive registration of changes in the use of the landscape, that had been the tradition within agricultural history, were supplemented by scientific analyses of the existing situation, and the possibilities for recreational use that this offered. The landscape was given a future, rather than merely a past in the shadow of earthworking machines. In addition, the Heathland Society's land reclamation programme between 1940-1970 was severely criticised, both in terms of the decision-making processes behind the individual projects, and for the generally irreparable alterations to the landscape that resulted from them.

The article examines the author's thoughts on these issues, based both on a re-reading of his own book, *Hedesagen under forvandling*, which came out of three years work on the history of the Heathland Society during a period of change, and on the subsequent debates that have taken place. The last decade dealt with in the book, under the leadership of Frederik Heick, was only given cursory treatment, because the events, issues and people concerned were too close to be discussed in detail. The article therefore tries to rectify this by examining the recommendations put forward by the 1960 Land Commission during the period. The article suggests that, apart from helping small farmers at the start of the transition to large-scale farming, the Land Commission came to function as a form of *Heath Commission*, whose task was to preserve the Heathland Society's dominant role within land enrichment and reclamation. Heick,

the director, influenced the Land Commission's discussions about policy, and the undisputed leader of the farmers at the time, Anders Andersen – a leading member of the liberalist Danish political party *Venstre* – ensured that these aims were realised. The Heathland Society's change in 1920 from being a more or less private company to almost a quasi- state organisation meant that it was the farmers' organisations that actually controlled policy-making, and therefore it can be said that there was a direct link between the leader of the farmers in the interwar years, Henrik Hauch, and Anders Andersen.